

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 68 (17016)

2005 чылдың
июнь 23,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

АГРАР СЕКТОРНУ ЧААРТЫР

Шериг-оол Дизижикович РФ-тиң Күрүне Чөвүлелиниң президиумунуң хуралына кандыг айтырыгларны чугаалашканыга хамаарыштыр журналистерниң салган айтырыгларына харыылаан.

— РФ-тиң Күрүне Чөвүлелиниң

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң президиумунуң хуралының ажылына киришкеш, дүүн, июнь 22-де, эеп чанып келген. Шериг-оол Дизижиковичи ТР-ниң Чазак кежигүннери Кызылдың аэропортунга уткуп алган.

пленарлыг хуралы Калмыкияның найысылалы Элиста хоорайга болуп эрткен. Ону чурттуң Президентизи Владимир Владимирович Путин эрттирген. Хуралга аграр секторну организаастаарының талазы-биле соңгаарлаттынмас чугула хемчеглерниң айтырыгларын чугаалашкан. Аграр секторнуң амгы үеде сандараашкынныг байдалда турарына хамаарыштыр элээн шыңгыы чугаа болган. Аграр секторну чаартырының талазы-биле ажилдарны шыңгыыраткаш, уламчылаарын хуралга дугурушкан.

Ылавылаарга, чер хамаарылгаларының реформазының, көдээ суурларның социал сайзыралының, аграр секторнуң бүдүрүлгезинде үндүрүг тургузарының айтырыгларының база каайлы политиказында даштыкыдан бараан кириериниң талазы-биле чамдык байдалдарның чурумун эде көөрүн сайгарып чугаалашкан. Ол ышкаш агролизинг айтырынын быжыглаары болгаш көдээ банкының капиталын улгаттыраарын көрүп турарын Ш.Д. Ооржак чугаалаан.

Бистиң корр.

АЛДЫН МЕДАЛЬ— ӨӨРЕДИЛГЕНИН ТЕРГИННЕРИНДЕ

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак дүңн школа доозукчуларына алдын медальдарны байырлыг байдалга тывыскаш.

Тергиин өөредилгелиг оолдар, уругларга медальдарны тыпсып, байыр чедирип тура, Шериг-оол Дизижикович идеккейлиг, кцш-ажылга ынак, бедик харысалгалыг, чедишкыннерлиг болурун кцзээн.

Чөвүлел хурал

Изиг суг хандырылгасы:

АЙТЫРЫГ ШИИТПИРЛЕТТИНЕР

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы А.В. Брокерт Кызыл хоорайны изиг суг-биле хандыраарының айтырынын чугаалашкан хуралды июнь 21-де эрттирген. Ол доозулган соонда, Чазак Даргазының оралакчызы журналистер-биле ужурашкаш, ооң түңнелдерин таныштырган.

Александр Владимирович чугаазына хоорайны изиг суг-биле хандыраарының айтырыны республиканы кышкы одалга сезонунга белеткээриниң бир чугула кезээ болурун айткан. Бүдүрүлгө «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайына 116 миллион рубль өрелиг, ооң 78 миллиону «Тыва-энергонуу» болуп турар. Чогуур үезинде төлөлгени кылбааны дээш хөмүр-даш уургайы хереклекчилерге одаар чүүл бээрин соксаткан. Дагжылар кышкы сезонга белеткенип тургаш, чайгы үеде өрө кылдыр чүдүрүп чорутканы тонна хөмүр-даш бүрүзү одалга сезону эгелээрге ол четпейн баарын эки билерлер. Амгы үеде хөмүр-даш уургайында байдал элээн берге. Бир талазында, бо чылдың бирги кварталында дагжылар Саян артынче 40 муң ажыг тонна хөмүр-дашты чүдүрүп чоруткан, экономика талазы-биле ажыктыг бо ажил хөмүр-даш кызып тыварын көвүдөдиринге чедирген. Өске

талазында, чер кырының довураан аштаар ажилдың хемчээли улгатпаан, ол-ла хевээр арткан, ол курлавыр хөмүр-дашты элээн кызырган. Шак мындыг байдал одаар чүүл херектели көвүдөй бээрге, кандыг берге байдалга чедире бээр билдингир. Амгы үеде республикадан дашкаар хөмүр-даш сөөртүрүн соксадырын шийтирилээн, одаар чүүл курлавырын тургузуу алырынче кол кичээнгейни угландырган.

Республиканың Саң-хөө, Энергетика, транспорт, харылзаа болгаш орук ажил-агынының яамыларының, Кызыл хоорай чагыргазының, «Тываэнерго» ажык акционер ниитилелиниң, хөмүр-даш уургайының төлээлекчилери киришкен хуралга Кызыл хоорайны изиг суг-биле хандыраарының айтырынын чогуумчалыг шийтирилээр орукту тып алганын Чазак Даргазының оралакчызы журналистерге дыңнаткан. «Тыва-энерго» ажык акционер ниити-

лелинге төлээр өрениң акшазын кайыын алырын тодараткан, республиканың Саң-хөө яамызы биле хоорай чагыргазына июль айда акшаландырышкынның планын ажилдап кылыр даалганы берген. «Тываэнерго» удуртулганың саналы-биле изиг сугну июль айның ортан үезинде бээрин шийтирилээн. Котелдарның ажилдаарын план езугаар июль 1-ден 24-ке чедир соксадыр турган. Котелдарның план езугаар звес ажылын соксатканы-биле холбаштыр септелгече айткан хуусаазындан эрте кирерин, ону июль 18-те доозарын А.И. Верзаков аазаан. Котелдарны ам ажилдадып эгелээш, бир неделя эрткен соонда катал соксадыры ажыктыг звес деп энергетиктер санап турар. Септелге ажилдары чоруп турар үеде «Тываэнерго» 7 муң тонна хөмүр-дашты дүжүрүп ап, курлавырны тургузар.

А.В. Брокерт түңнелинде бир звес сонугалдыг талалар бот-боттарының аразында бир демниг сырый харылзаалыг ажилдаан болза, мындыг байдал тургустунмас турганын, моон сонгаар ону болдурбас дээш ажилдаарын айткан.

С. ВЛАДИМИРОВ.

Кажан? Каяа? Чүү?

ЧАГЫГ ЕЗУГААР ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ажил-албаны Ш.Д. Ооржак 2005 чылда республиканың чагыын езугаар чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге студентилер хүлээп алырын организаастаар дугайында айтырыгны чугаалашкан.

Бо чылдың июнь 10-да байдал-биле алырга, чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге 1548 кижини өөредип чорудары көрдүнген, ооң иштинден 1368 кижиге бюджет күсели-биле, 180 кижиге төлевирлиг өөренир. Оларның иштинден дээди өөредилге черлеринге 990 кижиге бюджет күсели-биле, 40-ни төлевирлиг өөренир, тускай ортумак өөредилге черлеринге 378 кижиге бюджет күсели-биле, 140-ни төлевирлиг өөренир. Бистиң республикага кончуг чугула тускай эртемнерни чедип алып өөредилге черлеринче оларны өөредип чорудары көрдүнген. Медицинанын, көдээ ажил-агының дээди өөредилге черлеринде, күрүне университеттеринде хей өөренир черлерни берген. Ол ышкаш даштыкы чурттарның өөредилге черлеринге өөренир күзелдиглер ынаар кирип ап болур.

Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилелинге дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирериниң шылгалдаларын хүлээп алып республика комиссиязының ажылын эки организаастаар даалганы берген. Ол ышкаш кадрлар белеткээриниң республика чагыын күөседир дээш аңаа хамаарышкан айтырыгларны чогуумчалыг шийтирилээр хемчеглерни алырын чугулага көргөн.

АЖЫЛЧЫН БӨЛҮК

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организаастаарының нити принциптериниң дугайында» Федералдыг хойлууну, Сибирь федералдыг округтуң болгаш «Сибирь дугуржулгасы» девискээрлер аразында ассоциацияның чөвүлелдериниң бо чылдың апрельде Кемеровога болган каттышкан хуралының шийтирилерин күөседир-биле Тыва Республиканың Чазак Даргазының муниципалдыг тургузууларын компьютержидер талазы-биле комплекс хемчеглерни ажилдап кылыр ажилчын бөлүктү тургускан. Бо ажилды ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң директору О.Б. Оюн удуртур. Республиканың муниципалдыг тургузууларын компьютержидер талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылгаш, ТР-ниң Чазак Даргазы кирип кээр даалганы ажилчын бөлүк берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ИСТЕЛГЕ

ШЫҢГЫРААР

2005 чылдың июнь 6-да Бай-Тайга кожуунга истелге органның ажылдакчыларының семинары болган.

Аңаа Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның иштики херектер килдистериниң истекчилери киришкен. Семи-

нарга кол айтырыг мал оорун истеп тыварының дугайында болган.

Аңаа кол илеткелдерни ТР-ниң ИХЯ-зының истелге эргелелинде килдис начальниги юстицияның майору В.В. Каштак, улуг истекчи, юстицияның подполковниги Е.Н. Куулар, милицияның подполковниги А.Д. Чадамба олар кылган.

Мал оорлаар чорук бо чылын көвүдээн. Эрткен 2004 чылдың бирги чартында 112 мал оорлаан таварылгалар демдеглеттинген болза, бо 2005 чылдың ол-ла үезинде мал оорлаан 162 чорук илереттинген. Ол чорук республикада мал азырап чоруур ажил-ишчилерниң аразына улуг дүвүрелди болдурган. Ук семинарга мал оорлаар чоруктарга хамаарыштыр истекчилерни шыңгырадырынче онза кичээнгейни угландырган. Оор херектер истээрине фото-аппарат, видеокамера дээш чижектиг көргүзүп материалдарын хей-биле ажыглап турар Улуг-Хем кожуунун истекчилери семинарга боттарының дуржулганын бараалгадып, идеккейлиг киришкен.

МАРГЫЛДАА ЭГЕЛЭЭН

Июнь 22-де Кызыл хоорайның Национал парыгының стадионунда ТР-ниң Президентиниң шаңналы дээш хол бөмбүүнүң маргылдаазының ажыдышкыны болган.

Ук маргылдаага тус-тус кожууннардан келгилээн 17 херээжен, 16 эр улус команданы күжүн шенежир. Ажыдышкына ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак киржип, бо маргылдааның 11 дугаар чыл уламчылап турарын онзалап демдеглээн.

Шаңнал дээш чидиг спортчу демисел командалар аразында эгелээн.

Борис ОНДАР.

ЧЫЛГАННАРНЫ КЫЙГЫРГАН

ТР-ниң Иштики херектер яамызы «Кагдынган» уруглар кымга хережил?» деп темага «Төгериң столду» организаастап эрттирген.

Аңаа ТР-ниң Иштики херектер база өөредилге болгаш эртем талазы-биле яамыларындан, ТР-ниң Прокуратуразындан, Кызыл хоорай чагыргазындан, Кызыл хоорайда ХБАБ килдизинден, республиканың уруглар эмнелгезиниң №3 инфекция-соматиктиг салбырындан, республиканың өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уруглар бажынындан, «Надежда» школа-интернадындан уруглар айтырынын харыылап турар харыысалгалыг ажилдакчылар киржип, ол айтырыгга моон сонгаар кады, чаңгыс дем-биле ажилдаарын дугуржуп, сүмөлешкен.

Бо айтырыгны «ТР-де педиатрлар ассоциация» хей-ниити организациязының даргазы Ирина Ивановна Маадыр-оол көдүргөн. «Кагдынган» уругларның келир үеде чуртталгазынче сагыш салып, дээштиг ажилдарны кылып-чорударынче чылганнарны ол кыйгырган.

Римма ЧАВЫНЧАК.

АЙТЫРЫГЛАРГА ХАМААРЫШТЫР ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

Июнь 21-де Кызыл хоорайның чагыргазының даргазы Дмитрий Калчанович Донгак массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары-биле ужурашкаш, дараазында дыңнадыгларны кылган.

Кызылдың ЧЭТ 2005 чылдың июнь 14-тен эгелеп, чуртталга бажыңнарынче изиг суг дамчыдарын соксадылкан. Чуртталга хоойлузун езугаар «Тываэнерго» ААН изиг суг-биле хоорай чурттакчыларын чайгы-даа үеде хандыраар журлуг. Изиг суг дамчыдарын чүгле план езугаар септелге чорудар үеде тускай доктаал үндүрүп, чонга сагындырыгны баш удур кылгаш, түр үзүп болур деп Кызылдың хоорай чагыргазының 2003 чылдың октябрь 16-да үндүргени № 2174 доктаалында айыткан. «Тываэнерго» ЧЭТ-ке база чылыг четкилеринге план езугаар септелгени чүгле Кызылдың хоорай чагыргазының тускай доктаалын езугаар чорудар турган. Ындыг

турбуже, изиг суг дамчыдарын хенертен соксаткан. Чүге? Ол айтырыгга харыы бээр дээш, Кызылдың хоорай чагыргазы дүрген коллегия хуралы чыып, тускай комиссияны тургускан.

Ук комиссияның кылып чоруткан ажылының түңнелинде, Кызылдың ЧЭТ хөмүр чогуунда ажылын соксатканы илерээн. ЧЭТ-тин доктаамал ажилдарына бир айның хөмүр курлавыры ыяп турар болза эки. Чурттакчыларны изиг суг-биле хандыраарына хонукта 180-200 тонна хөмүр-даш негетинер. Бир айның хөмүр-даш курлавыры 5400 тонна ажыг бооп турар. «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайы КФУБ-тан алдынган медээлер езугаар алырга, «Тываэнерго» ААН аңаа 60,0 млн.

өрелиг апарган болган. Хөмүр-даш өртээ төлээринге «Тываэнерго» чылыг ажыглааны дээш чондан, албан, организация, бүдүрүлгө черлеринден кээп турар акша-хөреңгиден бичи-даа акша шилчитпейн турганы илерээн.

Комиссияның ажылының түңнелин езугаар «Тываэнерго» ААН-ның чингине директору А.И. Верзаковка дараазында саналдарны кириген:

— Кызыл хоорайның чурттакчыларын изиг суг-биле доктаамал хандыраарын, сугнуң температуразын чогуур деңгелге тударына график езугаар бир айның хөмүр-даш курлавыры-биле ЧЭТ-ти хандыраар;

— план езугаар септелге чорудар үеде чедир изиг суг-биле хоорай чурттакчыларын хандыраар акша-хөреңгини тывар;

— изиг суг дамчытпайн турган хуннерге эде санаашкыннарны чорудар.

Кызыл хоорай чагыргазында

Оон аңгыда, ТР-ниң Чазаа 6 млн. субсидия акшазын «Тываэнерго» ААН-ниң агар санынче шилчиткен. Ук акша-хөреңги ында берге айтырыгны шийтирлээринге идигни бээр чугаажок.

Кызыл хоорайның чагыргазының даргазы Д.К. Донгактың ийиги кол дыңнады — 2005 чылдың июнь 15-те Кызыл — Туран хоорайларның аразына пассажирлер сөөрткен автобустун аңдарылганы бооп турар. Аңаа чораан 40 пассажирниң 23-ү янзы-бүрү кемдээшкыннерни ап, Кызыл, Туран хоорайларның эмнелгелеринде чыдар. Ийи кижиниң байдалы аар. Кемдеп-кегерээн кижилерге дуза чедиреринге «Дүрген дуза» албаны дыка оперативтиг ажилдаан. Озал-ондактың кол чылдаганы — көрөй бүдүрүлгениң автобусунун мурнуку мозунуң деңгелин тудар тыганың каңнап каан тииниң адырылганы. Ынчангаш ук озал-ондак транспорттун бодунун техниктиг четпес байдалындан болган деп, түңнел ыңдыг болган.

Дараазында мэр-биле чугаа 2005 чылдың июнь 15-те Кызыл

хоорайда республиканың №1 эмнелге корпустарына чырык өжүрүүшкүнүнүң дугайында болган. Ук эмнелгелерге 30 минута иштинде чырык кыппаан. 19 шак 30 минута турда, урелишкин болган кабель катап тургустунган. «Тываэнерго» ААН-ниң специалистериниң тайылбыры-биле алырга, чырык өжүрүүшкүнү күштүг хаттың чылдаганындан болган. Республика эмнелгезинге №1-ге курлавырга «Ямаха» деп япон шимчедикчи турган. Ооң күжү чүгле 0,4 квт. болганындан, чырык-биле эмнелге корпустарын хандырып шыдаваан. Оон ыңай бир айтырыг республиканың №1 эмнелгези «Тываэнерго» ААН-биле керээ чарып албаан болган. Ол бүгүнү эдип алыр негелдени оларны мурнуң салган.

Массалыг информация чепсектериниң ажилдакчылары оондаа хөй айтырыгларны Кызыл хоорайның чагырга даргазы Д.К. Донгакка салган.

Борис ОНДАР.

Хоойлуларда «соңгу чүк» төлөвирлерин болгаш чыңгелделер

Ээлчеглиг парламент чылы доозулган. Солуннуң бөгүнгү аалчызы — Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Кыдыкы Соңгу чүк болгаш аңаа деңгези черлер айтырыгларының талазы-биле комитеттиң даргазы Вячеслав УШКАЛОВ. Ол чугаазын палатаның ажылына хамаарыштыр кыска түңнел-биле эгеледи:

бо талазы-биле ажылына хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Тыва — Россияның Соңгу чүк болгаш аңаа деңгези черлеринге долзу-биле хамааржыр субъектилерниң даңзынче кирбишаан. Бистин кожаларывыстан бо долу даңзыже кирип турар республикалар чок. Красноярск край, Алтай болгаш Бурят республикалар безин долу эвес даңзыже кирип турар.

«Кыдыкы Соңгу чүк болгаш аңаа деңгези черлерде ажилдап болгаш чурттап турар кижилерге күрүнө магадылалдарының болгаш компенсацияларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу ажилдап турарын республиканың чурттакчылары билер. Бо хоойлу Тываның барык чурттакчы бүрүзүнге хамааржыр. Шалың төлөвиринге немелде «соңгу чүк» акшазы, «соңгу чүк» чингелделери болгаш Мөңгүн-Тайга, Тожу болгаш Тере-Хөл кожуннарның ажилдакчыларына «соңгу чүк» стажтары бо чугула хоойлуда көрдүнгөн. Ол ышкак республиканың херээжен ажилдакчыларына коллективтиг керээ-биле 36 шактыг кызырган ажилчин неделяны (долу неделя төлөвирлиг), «шөлээ» оруунуң аай-дедир чарыгдалдарына компенсацияны бо хоойлу база көрүп турар. Федералдыг хоойлунуң 36 «соңгу чүк» чингелдезинден 24-ү бисте көрдүнгөн. Арткан чингелделер республиканың өске хоойлужудулга актыларында бижитинген.

— Шөлээ үезинде аай-дедир чорур орук өртээнге компенсацияга доктаап көрүңерем?

— 2005 чылдың бюджетинге республиканың бюджет адырының ажилдакчыларының дыштары черлерге ийи чыл болгаш чаңгыс аай-дедир чорурунга компенсация акша-төгерикти (ажыл берикчизиниң акша-төгериинден) Тыва Республиканың Чазаа кол саң-хөө документинин күүселдезинин үезинде тывар болгаш хандыраар кылдыр хүлээп алган. Бис федерация

деңгелинге ыңдыг хоойлу ажилдап турганын билер бис, россияжи бюджетчилер ол хоойлунуң бо чугула чүүлүн долзу-биле шагдала ажыглап турганнар болгаш оларның орук өртээнге акша чарыгдалдарын дедир эгидип турган, а шак ыңдыг чарыгдалдарны республика бюджеттеринге мурнунда чылдарда көрбейн турган. Орук өртээнге чарыгдалдарны чамдык бюджетчилер суд дамчыштыр ойнап алырга-даа, шийтирлер приставтар күүселдезинге келгеш, республиканың кол саң-хөө документизи — бюджетте акша көрдүмээзинден төлөттинмейн баар турган.

Бо чылын Чазаактың, Саң-хөө

Биһип аа, номчукчу!

ямызының болгаш депутаттарының белен эвес кады ажилдакчыларының түңнелинде, демир-орукка (плацкарт), автотранспортка (таксиден аңгыда) аай-дедир орук чарыгдалдарына компенсация акшаны төлөп эгелээриниң аргазы тывылган. Чугаа 9 миллион ажыг акша дугайында чоруп турар. Шөлээ үезинде ыңай-бээр чорур дээн хамаатылар ажилдап эгелээн хоойлуда эргезин ажыглап эгелээри чугула. Ынчангаш республиканың чурттакчызы шөлээзиниң үезинде ийи чыл болгаш бир катап аай-дедир орук өртээнге компенсация акшаны чанып келгениниң соонда алыр эргелиг. Федералдыг бюджетчилер федералдыг бюджеттен, республиканың ажилдакчылары Тываның бюджетинден, а ажилдавайн турар пенсионерлер пенсия болгаш социал фондулардан алыр.

Ажыл берикчилери өг-бүлениң ажилдавай турар кежигүннериниң (ашааның, кадайының азы назы четпээн уругларының) бирээзиниң оруунуң өртээн база төлээр ужурлуг.

Оруктун компенсация акшаларының дугайында чурумну Тыва Республиканың Чазаа ажилдап кылган. Шөлээже үнүп турар

ажылдакчы билдиришкенинге чедер черин болгаш аай-дедир орук чарыгдалдарын эгидип бээр ин айтып бижирин албан.

Бо ажылды улуг чедиршик деп санаар мен.

— Комитет Россияның хамаатызының паспортунга тускай капсырылгы кылырының дугайында айтырыгны көдүргөн. Бо айтырыг шийтирлеттинип, хоойлуга көрдүне бээриниң аргазы бар бе?

— Дараазында кончуг чугула айтырыг — Хоойлужудулга палатазының деңгелинге Россия Федерациязының хамаатызының паспортунга капсырылга айтырыын барык шийтирлээни болур. Чурттуң чамдык субъектилер, чижээлээрге, Дагестан, Татарстан, Саха (Якутия), Алтай республикалар Россияның хамаатыларының паспорттарына боттарының капсырылгаларын кылган болгаш хоойлу-биле быжыглап алганнар. Ону кылып болурун федералдыг нормативтиг эрге-хоойлу актылары чепшээр турар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазына бо айтырыгны республикага шийтирлээриниң талазы-биле тускай Кыйгырыг хүлээп алдывыс. Бистин эгелээшкенин висти Дарга деткир боор деп идегеп турар бис.

— Россия Федерациязының хамаатызының амгы паспортунда ооң нациязын айтып биживейн турар. Национал республикалар бо айтырыгны чиди-биле тургузуп турганын утпаан бис. Шак ыңдыг айтырыг он-он биче буурай националдар чурттап турар «соңгу чүк» субъектилеринге чиди-биле тургустунган турган.

— Бистин республикага паспортка капсырылга кыла бергенинде база ыңдыг уткалыг чылдагаан бар.

Бис республиканың чүгле тожулары Россия Федерациязының Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин биче санныг чоннарына хамааржырын билер бис, а арткан аңаа деңгези черлерниң чурттакчылары — оларга хамаарышпас. Тожунуң амыдыралының чаңылчаан хевирин, ажил-ижин болгаш аңгы-тывыжын камгалала-кадагалап арттырган, боттарының өгбелериниң хонаш-чурттарын кагбайн эдилеп чорур үндезин

чурттакчыларның паспорттарының капсырылгаларына, бир эвес республикага ону хоойлужудуп хүлээп алза, нациязын тыва-тожу деп айтып каар. Бо айтырыг чыл төнчүзүнге чедир шийтирлеттине берзе, Кыдыкы Соңгу чүктүн үндезин биче санныг чоннары азы бистин тожуларывыс элээн чингелделерлиг апаар. Чижээлээрге, оларның уруглары чурттуң дээди өөредилге черлеринче конкурс чокка кирер, бедиткен стипендия алыр, өөренип турар черлериниң ниити чуртталга бажыңнарындан өрээлди бирги ээлчегде алыр болу бээр. Ол ышкак Тожунуң амыдыралының чаңылчаан хевирин, ажил-ижин болгаш аңгы-тывыжын камгалала-кадагалап арттырган, боттарының өгбелериниң хонаш-чурттарын кагбайн эдилеп чорур үндезин чурттакчыларга дарый шериг албанын альтернативтиг хамааты албанга солуп турар. Федералдыг хоойлунуң бо чингелделерин биче буурай тыва-тожуларының ажыглаары күзенич. Олар Федералдыг хоойлунуң бо чингелделерин ам ажыглаар дээрге, паспортунда нациязын биживээн болуп турар. Бо таварылгада оларның үндезин биче чоннарга хамаарылгалыына сонгаар черлерде дүжүмөттер бүзүрээр деп бе? Ынчан аңаа дадытталдыг документ херек апаар.

«Тыва Республиканың Кыдыкы Соңгу чүк районнарының үндезин биче чоннарының эрге-хоойлулу магдылалдарының үндезинериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп алдывыс. Ону Төлээлекчилер палатазы база чүүлдүг деп көргөн. Ынчалза-даа бо Хоойлу амдызында күш кирбээн, Чазаа Даргазы ат салыптарга, ажилдап эгелээри чугаажок. Мындыг Федералдыг хоойлу бар, ынчалза-даа ук документ федерация деңгелинге ажилдавайн турганындан, Россияның субъектилеринге шак ыңдыг хоойлуларны хүлээп алырының дугайында чугула шийтир хүлээп алдыган. Хоойлу — чонга ахыктыг, түңнелдиг ажилдазын дээш ынчанганы ол.

— Хоойлуларда чугула чамдык чүүлдерни тайылбырлап бергениңер дээш четтирдим, Вячеслав Андреевич.

Юрий КӨК-ООЛ.

Виталий Шайфуллинниң тырттырган чуруу.

— Чаа доозулган парламент чылында ажилдар хөй болду, чүге дизе чуртка федералдыг төп биле субъектилерниң аразында эргелерниң аңгылаашкыны болган. Бистин республика база дыка хөй эргелерни алган, ынчангаш элээн хоойлуларны Россия Федерациязының Конституциязына болгаш федералдыг хоойлужудулгага карышкак чок кылдыр эде көрүп, чедир ажилдаар ужурга таварыштывыс. Ол ышкак чингелделерни акша төлөвир-биле солурунун дугайында 122 дугаар Федералдыг хоойлу дүүштүр бистин республиканың чурттакчыларының социал байдалына хамааржыр дыка хөй хоойлуларны хүлээп алдывыс.

Чоокку үеде республиканың тус чер бот-башкарылганының дугайында хоойлу хүлээп алдынар, чүге дизе федералдыг төптүн, субъектилерниң болгаш муниципалдыг тургузуларның аразында эргелерниң аңгылаашкыны болган. Оон түңнелинде, бюджет акшаландырышкынына аңгылаашкыны база чоруткан.

Бюджеттер үш чадалыг болур: федералдыг төптүн, субъектинин болгаш муниципалдыг тургузунуң. Ол дээрже Россияга-даа, Тывага-даа тус чер бот-башкарылганы, демократия-дыр.

— Вячеслав Андреевич, республиканың чонун «соңгу чүк» чингелделери элээн сагыш човадып турар. Чүге дизе элээн каш субъектилерни, ооң иштинде Тываны, Соңгу чүкке хамааржыр черлерниң даңзызындан ап кааптарының дугайында чугаалар федералдыг төпте чоруп турар. Комитеттиң

Хадың суурдан кудулдур Сайлыг-Кара деп черге арааттарның он шаа өрегези чурттап олурар чүве. Олар, ол өрегелер, Өөк сумузунуң алды дугаар арбаны бооп турган. Сайлыг-Кара — амыдырал-чуртталгага кончуг таарымчалыг чер. Ону долгандыр бадарга, шээр-даа малга четчир одар-белчири, шынаа-шык эмгежок. Суг-суксун малга чердер болгаш артар. Ынчангаш арбанның арааттары чазаглаар, чайлаглаар, күзеглээр деп чүве билбес, бүдүн чыл дургузунда ол-ла Сайлыг-Каразынга олурар, кайнаар-даа көшпес улус чүве. Сөөлүндө колхоз Сайлыг-Кара ховузун чарып аңдаргаш, тараа тарып эгелээн. Ынчан харын Сайлыг-Караның арааттары өскээр көжүп, чайлаглаар, күзеглээр апарганнар. Бистиң аалывыс Асөөт деп черге барып чайлаар, күзээр чүве ийин. А кыш дүжүп чорда, дөмей-ле Сайлыг-Караже дедир көжүп кээр, аңаа кыштаар ийикпе.

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ХИНИ ТУДУШ

Арааттар арбан бооп чурттап турда, Сайлыг-Карага кээп кирер чорумалдар-даа шоолуг чок, ол-бо аргышкан чон кедээги оруктап эрте бээр, аалдарга кирер чорумалдарның саны ийи-чаңгыс.

Арааттарга эң күзенчиг, сонуурганчыг аалчы — Маады Лайзап чүве. Ол — аалывыстың күдээзи киж. Угбам биле честемниң аалы Сайлыг-Карадан элээн ырак Балыктыг-Хөл деп черде. Лайзап — суму даргазы киж. Дарга хүлээлгезин күседип турганы ол боор, Лайзап — суурда конторазынга ында-хаая кээп олурар чоржук. Дүш үезинде чанар дээш айттыныптар. Ол чанарда Сайлыг-Кара аалдарын таварып, бистиң аалывыска бо-ла келир чүве ийин. Лайзап кээрге, авам паш-көзүндө ле баар, дарга күдээзин хүндүлээри ол турду ыйнаан. Чамдыкта хойтпак-даа тип бээр.

Лайзап адындан дужери билек, кожаларывыс бистиң борбак бажынывыска чыгып келир чүве. Лайзап хүрең-сарыг, шевегиин саадак-папказындан “Шын” солунну уштуп кээр. Честем ол саадаандан черле чарылбас киж, үргүлчү оң талакы экинден шавыштыр бадыргаш, астып алган чоруур, атка халдырга, оозу, маннаан хой кудуруу дег, калбаңайнып чоруур.

Лайзап тап-билээ олурар алгаш, солунун номчуп-ла эгелээр. Бичи бажың ишти ыржым-на баар, сээк-даа ужуп эрткен болза, дыңналып кээр боор. Бистер, бичи оолдар, база-ла ыт-шимээн чок олурар бис. Бичи-ле шимээргей бээр болзувуса, бисти дораан ойнадып чорудуптар турган. Чаш назынымда “Шын” солун-биле ынчаар ужуражып, танышкан мен. Ам бодап көөрге, ынчан 1943 чыл турган хире. Лайзап честемниң: эрги үжүктөр бо-дур, чаа үжүктөр мындыг апарган деп тайылбырлап турганын сактыр-дыр мен. Латинчиткен тыва алфавитти орус алфавит-биле солуп турган үе турган боор.

Лайзап честем солун номчурунга кончуг мергежилдиг чораан хире, артында тускай аялга-биле ырлай аарак номчуур. Баштай мээң каткым келир турган, сөөлүндө, чаңчыгып каарга, тааланчыг апаар чоржук. Ынчангаш арааттар ону ындыг кичээнгейлиг дыңнаар турган боор. Тыва бижикти чаа алфавитче шилчиткени дээрге чоннуң амыдыралынга улуг болушкун болганы чугаажок. Мону чонга чедиринге, тайылбырлаарынга, өөредиринге “Шынның” уjur-дузазы денди улуг болган дизе, мында хөөрем чок, солуннуң чүгө амыдырал-биле тудужун, холбаазын херечилеп турары ол.

Бодумнуң эң баштай “Шынны” номчаанымны мынчага дээр

уптаан мен. Ынчан 1946 чылдың чазыны чүве. Мен бирги классты доозуп турдум. Бир улуг-хүнде чанып келген мен. Дүш үези чүве. Ачам менээ солун суна-дыр. Көөрүмге, “Шын” солун болду. Ада-ием бижик билбес болгаш солун чагытпас улус чүве. А “Шынны” даргалар (агитаторлар боор) эккеп берген болган. Ада-иемге ыткыр номчулга кылганым ол. Солунда С.К.Токаның болгаш өске-даа депутатка кандидаттарның допчу намдары бар чораан. Оларны авам, ачамга шуптузун номчуп берген мен. “Па, мындыг шору номчуп турар апарган, олгуус кончуг эр-дир моң, кадай” — дээш, ачам авамче көрүп кагды. Авамның өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү мынчага дээр караамга көстүп кээр-дир ийин. “Шын” солунну эң баштай номчааш, ачамга мактактым менээ кажан-даа уттундурбас ийин. Солуннуң 70 чыл оюнга тураскаадып бижээн шүлүүмде мындыг одурулгар бар:

*Үжүгелди холга тудуп,
чарашсынып,
Үжүк танып эгелээним
чылы чүве.
Энерелдиг “Шын” деп сөстү
сеткил ханып,
Эң-не баштай номчаанымны
утпас-тыр мен.*

Эң баштай номчаан “Шын” солунумдан ССРЭ-ниң Дээди Совети, Эвилелдер Совети, Националдар Совети деп чаа билгис-сөстөрүни шигээдип алган мен. Чоннуң эртем-билиин көдүреринге, угаан-медерелин сайзырадырынга “Шынның” ролю кайы хире улугул дээрзин бадыткап олурарым бо-дур ийин.

Бежен чылдарда Новосибирск хоорайга өөренип тургаш, ынчан безин “Шынны” номчуп турган мен. Ол чылдарда партияның дээди школазынга дөрт дарга өөренип турган чүве. Чагыдып ап турдулар ыйнаан, оларга “Шын” солун почта-биле доктаамал кээп турар чоржук. Даргаларның бирээзин Доңгак Байыр-оол дээр чүве. Сөөлүндө ооң “Шын” солунну редакторлап турганын билер мен.

Алдан чылдарның эгезинде “Шынның” бижикчизи апарган мен. Ынчан Би-Хем кожуунда Сушь сес чыл школазының өөредилге эргелекчизинге ажилдап турдум. “Ортумак класстарның өөреникчилерин күш-ажылга кижизидери” деп чүүл бижээн мен. Үр-даа болбаанда, чүүлүм солунга үнүп келген. Өөрүшкүмү деңээр чүве тыппас турдум. Оон эгелээш, “Шынның” идепкейлиг бижикчизи апарган мен.

Сөөлүндө партия, совет органның ажилдап тургаш, партия организацияларының, көдээ советтерниң ажилының, оларның

“ШЫН” СОЛУНУНУҢ 80 ЧЫЛЫНГА УЧКУШТУРУ

чон-биле харылзааларының дугайында хөй чүүлдерни бижип турдум. Район баштап турган кижир районда болуп турар болушкуннар, ажил-херек, ажил-ишчилер дугайында солунче биживес, солунга чырытпас болза, кым бижир, кым чырыдар боор. Оон ынай партия, советтер ажилдарының дугайында бижирин “Шын”, “Тувинская правда” солуннар база планнап каар чүве болгай. Дааскан ол чүүлдерни улуг күзөлдүм-биле бижип чордум. Партия эге организацияларының ажилының дугайында “Организакчы күш” деп чүүлүмү, “УТКА 25 чылы” совхозтуң хаван фермазының эргелекчизи Екатерина Жирнова дугайында “Хаван ажаакчызы” деп очеригимни “Шынга” парлаанын тода сактыр-дыр мен.

Чеден, сезен чылдарда шүлүктөр, очерктер, чечен чугаалар бижип турар апарган мен. Харын бир тоожу-даа бижидим. Мээң ол уран-чечен чогаалдарымның элээн хөйү “Шынның” арыннарынга удаа-дараа парлаттынып, номчукчуларга четкен чүве. “Чаш-оол ирей” деп чечен чугаамны, “Таңмалыктың даг одурулгары” деп очеригимни номчукчулар аажок сонуургаан чүве ийикпе. Ол дээш четтиргенимни “Шынга” кезээде илередип чоруур мен.

Бижип эгелеп чоруур чогаалчыларга “Шын” солуннуң “Аяк шайны аартап ора...” деп эгели арны аажок ажык-дузалыг деп билер мен. Мен хуумда ол арынны черле чандыр көрбөс чордум, чандыр көрбөй-даа чор мен. Моон уран-чечен чогаалдарның, улустуң аас чогаалының яныз-буру хевирлерин номчуп, кижир бодунга ажыктыг чүүлдерни, уран-чечен сөстүң күжүн, чигезин, чаражын угаап, шигээдип алып чорду. Баш-мээмде, сагыш-сеткилимде сиңниккен каш чижек бо:

*Дыымжасты чаныыр,
Дыңнаасты чагыыр.
Арнын бодавас,
Адын бодаар
Чулар, чүгөн сукпас,
Чугулуп маңнаар адым.*

Дараазында одурулгарның чаражын, чаптанчыын кижир кайгаар:

*Чымчак кидис бопуктар,
Чылыы кончуг бопуктар.
Өпеляның бутчазын
Өөртүп чоруур бопуктар.*

“Шын” эвес болза, мындыг одурулгар номчукчуга кайын дегийт чедер.

“Шын” — амыдыралывыс көрүнүү, ооң хини амыдырал-биле тудуш. 1930 чылда тыва бижик тургустунуп, амыдыралга бодарап турда, ону чонга чедиреринге, өөредиринге “Шынның” уjur-дузазы кайы хире улуг болганын төөгү херечилеп турар. Мынчап кээрге, “Шын” арат чоннуң мерген башкызы, дагдыныкчызы, тайылбырлакчызы, сүмелекчизи, өңчүү бооп келген дизе, мында кандыг-даа хөөрем чок, ооң шынныын, чөптүүн амыдырал бадыткап келген, бадыткап-даа турар.

Дайын үезинде “Шын” чонну төрөөн чуртче халдап келген дүржөк, каржы дайзыны чылча шаварынче кыйгырып келген. “Шупту чүвени — фронтуга!”, “Шупту чүвени — тиелелге!” деп кыйгырылганы амыдыралга боттандыраарынга солун кайы хире улуг рольду ойнааны?

Ооң арыннарынга чеже материалдар парлаттынмаан дээр! Түңнеп санаары безин берге

турган боор. “Шын” солун эвес болза, патриоттук Кызыл коъш шимчээшкени бүгү Тывага ындыг дүрген, ындыг калбак, ындыг күштүг неперээр турган бе? Чок боор. Сергей Пюрбюнуң “Кызыл коъш” деп шүлүүн база-ла “Шын” солун парлаан, чонга чедирген, чон ортузунга тараткан.

Амыдыралда кандыг-даа улуг, чугула болушкун болурга, ол дугайын тыва чон, тыва номчукчу “Шын” солунну дамчыштыр билип, дыңнап, шигээдип ап келген болгай. Ынчангаш ону амыдыралды көрүнүү, амыдырал-биле хини тудуш дигери черле чөп.

Политиктиг репрессиялар дугайында бижип тура, чамдык журналистер ол ханныг шаажы-лалдарда “Шынның” база үлүү, чазыы бар дээн хөөнерни илередирин оралдажып турарлар. Ийе, “Шын” партияның, казактың органы турган чүве болганда, репрессиялар дугайында бодунуң арыннарынга идепкейлиг чырыдып турган болбайн аан. Ол дээрге база-ла “Шынның” амыдырал-биле тудужун, ооң болушкуннарын илередип турганы ол-дур дизимзе, мында меге чүү деп.

Амыдырал бодунуң оожум, таваар агымы-биле чоруп турда, “Шын” база-ла ооң көрүнүү бооп турар.

Солуннуң 1987 чылдың июль 18-те үнөм номчин номчуп көрдүм. Шилип алгаш эвес, душ бооп аан. Ооң бирги арнында Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң алдыгы чыгының алдыгы сессиязы болуп эрткенин медээлээн. Аңаа чугаалашкан кол айтырыг: “Чурттакчы чоннуң кадык камгалалын экижидер талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутаттар Советтериниң сорулгаларының дугайында”.

“Ниитиниң малынга быжыг чем-суурну тургузар” деп эге адаанда Чөөн-Хемчиктен “Механизаттынган звено”, Сүт-Хөлдөн “Сигенчилер звенозунда”, Бай-Тайгадан “Сиген кезилдезинде” деп аттыг чугула медээлерни берген.

Үшкү арында “Ажылдар кылдынып турза-даа...” деп чүүлде Эрзинниң херээженнер чөвүлелдериниң ажилын тода чырыдып сайгарган. “Таарымчалыг байдалды тургузар дээш” деп чүүлде Ак-Довуракта “Тыва даг-дүгү” комбинаттың удуртулгазының социал айтырылгар талазы-биле ажилын чырыткан. Сүт-Хөлдөн “Каргалдың өшкү кадарчызы” деп чүүлү парлаттынган.

Дөрткү арында чаңчыл болган “Аяк шайны аартап ора...” деп эге. Ында элээн каш авторларның чогаалдарын парлаан. Оларның аразында “Адыгның килеңи” деп тоолчургу чугаа бар. Тооруктааш, кээргенге каш катап мегелеткен адыг:

*Кара сайны казаан кээрген
Карара-ла кадып калзын!* — деп каргыш салган чүве-дир. Оон эгелээш, кээрген семирп чадап каан, арган-сөөк чорууру ол.

Мынчап кээрге, “Шын” республиканың судалын дыңзыг тудуп алган, ооң согарындан амыдыралды билип орат дизе, мында маргылдаа чок боор.

80 харлыг ынак, хүндүлүг солунувуска, ооң редколлегиязынга, журналистеринге, ажилдакчыларынга улуг-улуг чогадыкчы чедишкнирнерни күзөвшооан, “Шын” ам-даа хөй чылдарда арат чоннуң угаан-медерелин көдүрер, сеткил-сагыжын өөртүр дээрзинге бүзүрөп артып каалыңар, хүндүлүг номчукчулар.

К.МАСПЫК-ООЛ.

Кызыл хоорай.

Чагаалар аразындан

КАЖАН ХУУЖУДУП БОЛУРУ?

Кызыл хоорайның Пушкин кудумчазунуң мурнуу талазында даг кырында ийи каът тууйбу-биле туткан 4 бажың бар. Улус оларны чарашсынар. Оларның бирээзиниң 69 дугаар квартиразында чурттаа-ла үш чылдың нүүрү бооп тур мен.

Бо үениң дургузунда ук бажыңны хуужудуп алып дээш чадаштывыс. Эгезинде ол бажыңның хамааржыры организациязының улуг даргазынга баарымга: “Амдызында хуужудулганың өртек-үнези чүгээр турда, хуужудуп алыңар харын” — дээш баар черлерин айтып берген. Оон-на үш чыл хуусаалыг аян-чорук эгелээн. Баштай барзын дээн кабинетинге кирдим. Херээжен дарга олур. Келген херээм дыңнааш: “Ол бажыңны хуужутпас чүве” деп, каржызы-биле харылады. Чүнү канчаар айын тылпайн, бажыңның “ээзи” даргага база катап келдим. Ол дарга мени база бир кабинетче тайылбыр алыры-биле чорутту. Ында база-ла херээжен дарга олур. “Ол бажыңны амдызында хуужутпайн турар. Чүге дээрге ол бажың дугайында медээ кирбейн турар. Ол болу бээрге, хуужудулганы эгелээр бис” деп, ол меңээ чугаалады. Баштайгы даргага көөрдө, культурлуг кижир болду. Оон ол-бо айтыртынып тургаш, хуужудулгага хереглээр хамык документилерни чыгаш, төлээр акша-көпөен төлээш, Тыва Республиканың девискээринге шимчeves өңчү-хөреңги эргелээр оларга хамаарыштыр керээлерни күрүне бүрүткелиниң юстиция алдында черинге келдим. Хуужудулга дээш сөөлүг кирер албан чери ол болган. Ында дарга: “Хуужудулгага херек шупту документилерин бар, шын-дыр. Ол бажыңда бүрүткел чорбайн турар. Чүге дээрге ол бажың кымны деп чүве орта билдинмейн турар. Ону суд шиптирлээр болган. Шиптир болу бээрге, кээр силер. Манаар” дээн. Оон бээр безин элээн үе эртти. Чеже манаар, чеже телефоннаар. Кырган кижээ чованчыг-даа апарды. Ынчангаш солунче бо айтырыгны бижир уjurга таварыштым.

Ол хуужудуп алып деп турар бажыңнывысты улуг өртектиг ак тууйбулар-биле кылган. Балконнары-даа чок. Изиг, соокта таакпылаар дээн кижилер коридорга сыңчыр. Ногаа, картофель шыгжаар чер, подвал чок. Почта хааржактары шуут көзүлбес. Подвалдарда суг дамчыдар хоолайлары чүнү-биле-даа ораазанындан бус үтүг-ле черлерден дашкаар үнүп турар. Бирги кадында квартираларда агаар шык, идик-хеп болгаш өске-даа чүүлдер дүдүп турар. Подвалче кирер черлерин ханалары буска ылчырап, ойлу дүжүп турар.

Бажың девискээри чырыдар чагыларның кыпсыр черлерин үрей шаап каапкан. Бо талазы-биле сагыш салыр, септээр кижилер-даа чок. Бажың амдызында “Коммунальщик” КУБ-ка хамааржып турар. Аңаа квартира өртээ болгаш өске-даа чүүлдерни ай саанында төлөп турар бис. Бажыңнывыс кажан хуужудуп ап болур ирги бис?

Уван-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Эрткен пятницада Тываның чогаалчыларының 15-ки съезиди болуп эрткенин, аңаа ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң даргазын чажыт бадылаашкын соонда, Чылгыч Ондар соңгутканын дыңнаткан бис. Ам бистиң корреспондентивистиң ук чыштың эрткениниң дугайында делгерей чүүлүн номчукчуларывыска сонургаттывыс.

Чогаалчылар чыыжын бо чоокку үеде чырык өртемчейден өске оранче "аъттаныпкан" эш-өөрүңе тураскаадып, минутаның сактыышкын езулалы-биле эгелзэн. Амыдыралда ышкаш, базым бүрүде өөрүшкү биле муңгарал чергелешти чоруп оран болганда, бо чыышка сактыышкын минутаның езулалының соонда, Россияның аңгы-аңгы булуңнарында чогаалчы эш-өөрден, чогаалчы эвилелдерден келген байыр чедиришкениниң телеграммаларын номчуурга, чогаалчылар өөрүшкүлүг адыш часкап дыңнааннар.

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң чогаал секторунуң эртем ажылдакчызы **Уран Донгак** тыва поэзияның чугула айтырыгының дугайында илеткел кылган. 2001-2005 чылдарда тыва поэзияга онзагай болушкуннар болганын илеткелчи демдеглээн. Чогаалчылар чогаалдарның хевиринче улуг кичээнгейни салып турар апарган. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, тыва шүлүкчүлөрнүң арга-дуржулгазынын, билиг-мергезилиниң, оларның ажылының шынарының бедээниң бадыткалы-дыр. Ылаңгыя сонет хевиринге бижиири делегей практиказын-даа алгаш көөрге, кончуг нарын хевир. Ол хиреде бистиң чогаалчыларывыс сонеттерин калбаа-биле бижип турар апарганы өөрүнчүг. 14 одуругдан тургустунган ол тускай хевирлиг шүлүгелдин сөөлгү 3-4 одуруу түңгөл сөс болур. А.А.Даржайның "Ынакшылдың ширээзи" деп сонеттер боодалы делегей денелинде бижиттинген онза, ховар чогаал.

Тыва чогаалда проза-шүлүк хевир сайзырап оран. Оон аңгыда "ожук даштары" джиривис үштээн одуруглар, дөрттээн одуруглар, чедилзэн одуруглар жанр талазы-биле көсүк апарган.

Бо үстүнде айтылган үениң дургузунда шүлүктер ному арбын парлаттынганын илеткелчи айтпышаан, оларның аразындан Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү Алексей Бегзин-оолдун "Шаанчактар" деп шүлүктериниң ийги чыындызының номун утка-шынар болгаш уран-чечен талазы-биле чараш, онзагай ном дээрзин айттып, авторну бышкан шүлүкчү деп үнелзэн.

Орус дылда бижип турар шүлүкчүлөрдөн Г.Принцева, Э.Цаллагова, С.Өндүр, Л.Санчай оларны, сөөлгү үеде аажок дүжүктүр бижип турар боорда, чаңчылчаан дуржулгандан өске хевирде бижип турар Эдуард Мижитти, Бай-Тайганың "Мөңгүлек" чечен чогаал каттыжышкынының 9-10 класс өөреникчилериниң шүлүктерин база ады билдингир апарган Айлаңмаа Хертек биле Тайгана Очурнуң шүлүктери номчукчуңуң үнелелин алганы илеткелде айттынды.

Моолда чурттап турар тыва аймак-сөөктүг Чинагийн Галсан чогаалчының ажылдары тыва парлагда, "Улуг-Хем" сеткүүлде парлаттынып турар апарганын Уран Алдын-ооловна онзагай болушкун деп үнелзэн.

Оон аңгыда илеткелчи тыва эстрада ырларының сөзүгеллиниң дугайында сагыш човаашкын-биле чугаалаан. Ында ханы бодал, ханы утка дыңналбайн турар. Аныяк-өскенниң эстетиктиг кижизидилгезинге эки салдарлыг Сүрүн-оол, Сарыг-оол дээн ышкыш классиктеривистиң дег ырлар дыңналбастан. Ынчангаш про-

фессинал чогаалчылар ыры сөзүгеллинге киржип, улуг үлүүн кириштирерин күззэн.

У.А.Донгак "Улуг-Хем" сеткүүлдүн полиграфтыг хандырылгазынче кичээнгейни углаар үе келгенин айтты.

Дараазында ГШИ-ниң эртем ажылдакчызы **Василий Салчак** тыва чечен чогаалдың бөгүңгү байдалына хамаарыштыр илеткелди кылган. 2001-2005 чылдарда чечен чогаалдың 31 ному бижиттинген, оон иштинде ийи роман бар болуп турар. 2001 чылда ийи-ле ном чырыкче үнген: С.Токаның чогаалдарының чыындызы биле Бригад Дүлчүрнүң "Бистиң аалдың кижилери" деп номунда амыдыралдан чугаалар, тоожулар.

ӨӨРТҮ БЭЭР ДЕП ИДЕГЭЭЛИ

2002 чылда он ийи ном үнген. Оларның иштинде Ю.Кюнегештиң "Чаңгыс өнчүм – уян ырым" деп ному биле Николай Кууларның "Дүүшкүннерлиг ээр-дагыр оруктар" деп номун илеткелчи онзалар демдеглээн. 1990 чылдарга чедир тыва чогаалчылар ажылчын аңгы дугайында хөйү-биле бижип турган болза, Н.Кууларны бо чогаалында тыва интеллигенция дугайында бижип турар уран-чечен дылда бижиттинген чараш тоожу деп үнелзэн.

Эдуард Мижиттиң "Казыргылыг кудуктуң кыйгызы", Мария Күжүгеттиң "Идегел" деп чогаалдарында өөреним көөр солун чүүлдер хөй деп демдеглээн. Мария Күжүгеттиң чаа номунда "Аай-ууй авай" деп чечен чугаазы тыва езу-чаңчылдар дугайында аныяк-өскенге өөредилгиг, дээштиг чогаал дээрзин, Маадыр-оол Ховалыгның "Самдар тоожузу", Саая Майнактың "Чурттаар, чурттаар" деп чогаалдары бедик денелде бижиттингенин ол демдеглээн.

Василий Савырович түңгөл чугаазына чогаалчыларның шүптүзүн дүвүредип турар айтырыг – чаа номнар кожууннарже, ында библиотекаларже четпейн турарын, азы оранчок озалдап чедип турарын айтты, ол талазы-биле ажылды күштелдиреринче кичээнгейни угландырган.

ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы **Ч.Ч.Куулар** дөрт чыл иштинде кылып келген ажылынга хамаарыштыр илеткээн:

— ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы база "Улуг-Хем" сеткүүлдүн кол редактору кылдыр кончуг берге үеде – чогаал парлаар акшав-төгөрик чок, чогаалчылар кандыг-даа социал камгалал чок, хоозураан үеде соңгуткаш, акша-шалың чок ажылдап келдим. Дөрт чыл дургузунда ажылдап келген үемде бурунгаар улуг базымнар кылдынмаан-даа болза, чаңчыл болуп арткан эки чүүлдерни артырып алырын кызыдып, эвээш-биче-даа бол, акшаландырышкынының шаа-биле сеткүүлдөр, номнарны парладып келдиривис. Ном парлаалгазы черле үзүктөлбээн, республика типографиязы ам-даа бистиң номнарывысты парлап турар.

Мээң дилээм-биле ТР-ниң Чазаа эвилеливиске дузалал келгенин демдеглээр апар. 2001-2002 чылдарда М.Хадаханэге, Мария Черноусова-Сарыг-оолга, Е.Тановага, А.Аралчорга, Н.Кууларга президент стипендияларын берген. Ийи улуг чогаалчыла-

рывыс М.Кенин-Лопсан биле К.Э.Кудажыга Сарыг-оол аттыг куруне шаңналдарын тывыскан. Аныяк шүлүкчүлөр Тайгана Очур, Алесья Куулар оларны Ш.Д.Ооржак шаңнаан деп чедишкенинге кысказы-биле доктаагаш, кожууннарда болгаш ТКУ-да чечен чогаал каттыжышкыннарының ажылынга үнелелди ол берген.

Ч.Ч.Куулар илеткелинде Чазактың талазындан Чогаалчылар эвилелиниң тургузуп турары чамдык айтырылгарже кичээнгей кошкак дээрзин база айткан: Өвүр кожууннуң культура килдингизинге Монгуш Доржу аттыг шаңналдарны тургузарын сүмелзэн турган, ол харыы чок арткан. С.Пюрбюге тураскаал дугайында шагдала чугаалап келзе-даа, түңгөл чок.

Е.Т.Танова уруглар чогаалына хамаарыштыр кончуг чугула айтырылгарны көдүрдү. С.Шаңгыр-оол, Ч.Куулар, Е.Танова дээш, өске-даа чогаалчыларның уругларга бижээн чогаалдарына кри-

ка-ла ол дугайын чугаалажып келдиривис. Ам чеже ону чугаалажырыл. Ол ыңдыг чүве-дир, бо мындыг чүве-дир, акша-көпеек чок, акшаландырышкын чок деп-ле. Боттарывыстың таптыг организааттынып алырывыстан бүгү чүве хамааржыр: юридиктиг, структурлуг. Ынчангаш энергиязы четтир, чаа, шимченгир, сагынгыр, тывынгыр удуртулга херек, ыңдыг эш-өөрден сонгуп алылынар.

Эдуард Мижит: — Бурунгаар чүткүп ажылдаар ужурул дээрзи чөп. Мен "Улуг-Хем" сеткүүлдүн дугайында чугаалаксап тур мен. Бо сеткүүлүвүс сөөлгү үеде солуннар денелинде апарды. Кым-даа ында парлаттынып-ла турар. Литературлуг сеткүүл болганда ооң шынары, негелдизи-даа бедик болур ужурул эвеспе?!
Маадыр-оол ХОВАЛЫГ: Чогаалчы кижиниң ат-алдарына хамаарыштыр чугаалаксап тур мен. Бир эживисти (мени) чөптүг эвес шүгүмчүлөп турда, чүге шүп-

тывус ыт чок оран бис. Чогаалчы кижини ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү болганда, ооң арын-нүүрүн, адын камгалажып, оода сайгарылга чугаадан-даа кылыр ужурул эвес чүве бе, эвилел аан? Чүү-даа чок, кым-даа чүүн-даа ыттавас боор-дур. Моон соңугар база кайы-бирээвиске ыңдыг таварылга туруп келзе, база-ла ыңдыг хамаарылга чок болур бис бе?

Сарыг-оол аттыг шаңналды дыка озалдадып турар-дыр. Чазактан чогаалчыларга кичээнгей херек. Бо чыышка Чазактан кым-даа келбээн-дир.
Зоя САМДАН, ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезиниң күүседикчизи: — Ш.Д.Ооржак дүүн сургакчылап чоруурда, меңээ бо ажылды онаандырып каан Дарга, ынчангаш мен бөгүн бо чыышта Чазактың төлээзи бооп турарым бо. Тыва дыл сөөлгү үеде эвээш дыңналып турарын барымдаалааш, тыва дылга чугаалаарын чөпшээрээр.

Тыва литература сайзырап турар, ортумактан бедик денелде деп санаар мен. Дүрген эвес-даа болза, эволюстуг, чоорту сайзырал бар, ылаңгыя Россияның өске төрзэн дылы чидип бар чыдар черлери-биле денээр болза, бис төрзэн дылывыска чугаалажып, тыва дылда чогаалдарывысты парлап турар ышкажыл бис.

Ямыга ажылдай бээрге, дыка көсүк апаар-дыр. Оон мурунда институтка ажылдап тура, кижини эки билбес боор чүве. Ам Чазакта ажылдакчылар, оон кежигүннери кайы хире ажылдап турарын караам-биле көрүп келдим. Анаа кижилер-биле деңээрже, каш катап ажыр ажылдап, үе-шагын берип чоруур боор-дур. Чазактан кичээнгей чок дээрзинге канчап-даа чөпшээрешпес мен. Чазак-биле канчаар ажылдаарын сүмел-лежир тудум, артыкташкан, мо-

Өске-даа санал бергеннер чогаалдың шынарынче кол кичээнгейни углаарын, чогаал сайзыралын күштелдиреринче, библиотекаларже номнарны өй-шаанда чедиреринче, чогаал, уран номчулга мөөрейлеринче кичээнгейни углаарын саналдаан.

Чогаалчылар чыыжының түңгеллинде чажыт бадылаашкын-биле ЧЭ-ниң баштаар чериниң кежигүннерин чеди кижини кылдыр соңгаан: Ч.Куулар, А.Даржай, У.Донгак, Ч.Ондар, К.Натпий-оол, Н.Куулар, И.Принцева. А даргазын Ч.Куулар биле Ч.Ондар ийиниң кандидатуразын киирген. База-ла чажыт бадылаашкынның түңгеллинде хөй үнү алгаш, Чылгыч Ондар соңгуткан.

Чаа соңгуткан дарга болгаш ЧЭ баштаар чериниң кежигүннери солун ажылдары эгелеп, номчукчуларын өөртү бээр боор деп идегеп манаар-ла-дыр бис.

гаттынышкан, хопташкан – чаржынчыг талавысты көргүзе бээр-дир бис.

Сарыг-оол аттыг шаңналга хамаарыштыр. Ооң чүге ынчаар саадап турары билдингир-ле болгай: Чазак структураларына өскерилгелер болганы-биле, республиканың бюджетиниң камгалалының саадааны-биле. Бир кижиге-ле 120 муң рубль шаңналды тывары амыр эвес, номинациялар мырыңай эмгежок ышкаш ийик чөп. Ол шаңналдарны Даргавыс боду тургузуп, ыңдыг идея үндүрүп келгени дээрге-ле, Чазактың кичээнгейи ол эвеспе?

Оода Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазының акша-шалыңын тургузар аргазын дилеп тывар дээш чугааны чорудуп тур бис. Бо чылын эвес-даа болза, келир чылдың бюджетинче кандыг-бир арганы ажылдап тургаш ону кириерин аазап тур мен.

Шынап-ла, сайгарлыкчы чорууус куруг-дур ийин. Азырадыкчы хөөндөн шагдала уштунар үе келген, акша-көпеекти боттары ажылдап алырының аргазын тывар херек – деп, Зоя Байыровна сагыш хайныышкын-биле чугаалады. Оон аңгыда социал-чогаалдыкчы чагыг, чогаалчыларга төлептиг, амгы үениң судалы-биле денге сайгарлып ажылдаарынче углап-баштаар, идегелдиг лидер, үрөтүңгелдиг ажыл дугайында сайыт бодалдарын чугаалаан болгаш саналдаан чогаалчыларның айтырылгарына харыыны берген.

А.А.Даржай: — Чогаалчылар чыыжы кайда болуп турарын безин орта чарлап, дыңнатпааны дээрге-ле, бо чыыштың организааттынып денелин көргүзүп турар-дыр. Улусчу чогаалдыг бажыңыга азып-тенип четтим, мында деп душ бооп билип алдым. Чамдык эштер өөрөнгөн дайы-биле ГШИ-ге четкен болду. Ынчангаш озалдай бердим, эш-өөр.

Эвилеливиске демниг каттыжылга херек. Чазак Даргазынга мындаа ужуражылгага санал киридим: бөгүн чогаалдыкчы кижиниң ажыл-амыдыралын магадылаан хоойлу херек апарган-дыр деп. Күрүне биле керээ чарып алгаш ажылдаар үе келген чүве-дир. Кандыг ном үндүрерин, кажан үндүрерин айткаш, күрүне чагынының көрдүнгөн акшазы-биле чурттап-амыдыраар ужурул бис.

"Улуг-Хем" сеткүүл дээрге келир чылын 60 харлаар хоочун сеткүүл-дур. Демнежил тургаш, ону профессионал денелге тудар ужурул бис. Романнар чүктешкилеривисте бар-дыр. Ук сеткүүлге ону чүге парлап болбазыл? Уланчылыг дээш салыр болзувусса, ону садып-сайгарарына-даа эки болгай. Сеткүүлдүн редколлегиязын эде көрүп, чартыр херек.

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазындан "Даржай-даа турнуруп калган кижини-дир" дээш солуп каалкан болгай силер. Улуг өскерилге-даа чок-ла-дыр. Ынчалза-даа ында Кууларның-даа, Даржайның-даа буруузу чок. Ниити хоочураан аарывыс-тыр ийин. Бо аарыгы ам черле үе эмневес болзувусса, ишкээрлеп шөйлүп чоруй баар.

М. ДОРЖУ: "ӨЛГҮЖЕГЕ ЫРЛАП КААР МЕН"

Чалыы Тывам өңүр чечээ,
Чаагай, чөмгүр тараалары,
Ыраажы өөрүм өткүт үнү,
Ынаам кыстың чараш арны,
Төрзэн авам чагыг-сөзү
Дөгерези хөрээмде чор...

Бо одуругларны сураглыг тыва шүлүкчү Монгуш Доржу Баянович Москвага, ССРЭ-нин Чогаалчылар эвилелиниң чанында А.М.Горький аттыг чечен чогаал институтунга өөренип тургаш бижээн. Ол чуртка чогаалчылар, шүлүкчүлөр, драматургтар, чечен чогаал окулдурукчулары белеткеп өөредир делегей чергелиг дээди өөредилге черин дооскан баштайгы тыва кижини, "профессионал чечен чогаал ажылдакчызы" деп бижээн дипломну бир дугаар холга алган шүлүкчүвүс ол.

Шүлүкчүнүн үстүндө бижээни алды одуругларындан-на ооң сеткил-сагыжының кайы хире делгемин кижини кайгал ханмас. Доржу Баянович тыва кижилер аразындан улуг, шыырак мага-боттугларга санаттырбас чораан кижини. Ооң шилдинек дурт-сынынга өй хөрээнде кайы хире эгээртинмес эртинелер шыгжаттынып чорууну ол одуруглар чугаалап турар. Шүлүкчү боду-даа ынча хөй "эртине байлактын" ээзи болуп чорууну шүлүктеринге бижип чораан:

Чечектелген ада-чуртум
Чежемейниң улуг-даа бол,
Борбак чүрээм ханызында
Боду бүрүн сынып чоруур.

Бо одуругларны ол 1961 чылда бижээн. Ооң эрте чаш назынындан шүлүкчүнүн сөөлгү чогаалдарына чедир төрзэн Тыва-зынга, ооң чараш бойдузунга, ава-чонунга ынакшылы сиңген шүлүктери борбак чүрээнге, делгем хөрээнге сыңмайн баарга, чечен-мергени-биле чогаалдарына сиңирип чораан.

Монгуш Доржу хөлчок чараш лириктиг шүлүктери-биле номчукчуларның сеткил-сагыжын хайныктырып билер, ол бодалдары-биле кайгамчыктыг сорунзаланчак ынакшылды ырлап чораан тывызык, мерген чогаалчыларның бирээзи болуп, тыва чогаалда артка. Ынакшыл темазынга ол ышкаш сиңиккен, ол ышкаш ажыттырган сеткилдиглер ыңдыг-ла хөй эвес.

Частып үнген анай-хаак дег,
Чалыы шаамның эгезинде
Чүгле сен дээш оду хыпкан
Чүрээмни кым чагыра аар.

Бо-дур, чагыртынмас, дөскөл чок чуректиг шүлүкчү! Ынакшыл кандыг-даа шүлүкчүнүн оюп эртпес темазы. Монгуш Доржунуң ынакшылы кымнындан-даа онза, тускайлан, чараш.

Шүлүктерим номчаан кыстар
Чүрээ чүс деп бодаваңар.
Шагжаң хөрээм ханызында
Чаңгызыңар чурттап чоруур.

Дөртөн хардан ашсымза-даа,
Төре хөрзэн кылчып чорааш,
Өшпес от дег ынакшылды

Өлгүжеге ырлап каар мен – деп бижээни ышкаш, ынакшылдың бир онзагай көрүштүг ыраажызы болуп, сагыжывыска ол артка. Ынакшылды өлүм-биле деңневейн, Ырның хөөнүн кирип алып дүлгүүр болза,

Өртемчейниң боду безин аныяксыыр
Өлчей-кежик часкы шаг дег куттулуп
кээр.

Доржу Баянович эдеришкен чонунга эвилеп, кижизиг, эки бүдүжү-биле ылгалып чораанын билер мен. Ол ооң хөй санныг номчукчулары ышкаш бөдүүн амыдыралды чурттап чораан.

Кызып өөрөн, оглум дээштин
Эргим авам үдеп кагган.
Эртем-билиг өртемчейин
Кызыл-даван эгелзэн мен – дээн шүлүкчүнүн бо одуруглары бодунуң үезиниң оолдар, уругларының көрүп, чурттап эрткен оруунуң салгакчызы болуп, ооң амыдыралчы оруунуң балалбас изи болуп арткан.

Кымны-даа амыдыралчы эге базымны кылырынча авазы үдеп каар. Ава, ооң өртээ чок овуру сагыш-сеткилин доюлдуруп, катап-катап ол темаже ээлдирип чораан одуруглар шүлүкчүдө хөй:

Төрзэн чери боду-даа бол,
Дөргүл-төрөл улузум бол,
Сүттүг шайлыг авам чокта
Чүрээмге аар чорбадыва.

Ие дугайында ажык сеткилдин сөстери ооң шүлүктеринде ынчаар чаңгыланып арткан. Ооң чогаалдарында ава – амыдыралче киргени оруунуң изекчизи. Авага ынакшыл амыдыралга ынакшыл-биле мөзүлөш.

Амыдырал – шинчиттинмээн,
Кокпазы чок кадыр сын-дыр.
Аас-кежиин – көвүрүг чок,
Хоойлу билбес авам чокта

Шүлүкчү амыдыралды ынчаар билип, ол шинчилеттинмээн кадыр сынга кокпа изи үндүрерин күзеп чорааш, чечен чогаалдың кадыр сынынга боду шинчилеттинмээн мөзү-шынар болуп арткан. Ооң үнү, чечен-мерген сөс-домаа көвүрүг-даа, хоойлу-даа чок аас-кежиниң дажыг хеминиң алгакчызы болуп арткан. Ол алгашкыннарны чырык черге үннер кылдыр чаяал эгелзэн чери – чогаалчының төрзэн чери болбайн канчаар.

Идиктерим изи безин
Иле көстүп чыдар хире,
Өвүр чарык делгемнерден
Өртемчейже кокпам үндү.

Чоруп-чоруп база катап
Чонум эргип чедип кээр мен.
Авыралдыг черим сенче

Арыг дерим дамдылай бээр – деп 1963 чылда аныяк шүлүкчү Монгуш Доржу бижээн. Шүлүкчү 65 харлап турда, Өвүрүндө Монгуш Доржу аттыг кожуун библиотеказы шүлүкчүзүңге тураскаадып сактыышкынныг конференцияны эрттиргени дээрге шүлүкчүнүн черинче, чонунче дамдылатканы чогаал дериниң үнези-дир, ол дерниң амыдырал агымы болган бодараашкыны-дыр.

Өвүр – салым-чаяанныг хөй кижилерниң төрзэн чери. Монгуш Доржу-биле үележип, хөй чогаалдарны бижип чораан кижини Владимир Седипович Серен-оол. Тыва чечен чогаалдың эжини ажып, аңаа бедик сайзыралды көргүскен Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун изин кокпалап, эрткен чүс чылдарның сөөлгү чартынында Өвүр оолдары Монгуш Доржу, Владимир Серен-оол чечен чогаалга эдер-хексиг үннери-биле ырлажып чорааннар. Онзагай чогаалдары-биле олар ол үевисти каастап чордулар. Монгуш Доржунуң үежизи, чаңгыс чер-чурттуу Владимир Се-

рен-оолга тураскааткан мындыг шүлүү бар:

Чаңгыс бениң кулуннары
Аъттарывыс семис турда,
Артта-сында бедик турбас,
Чара челзип орап бис бе?

Чүгеннерниң суглуктары
Кыңгырады дагжап чорзун.
Чүректерниң согуллары
Кыйгы салчып, хей-аът кирзин.

Бо одуругларда кирген бодалдар дег, Өвүрнүн бо ийи шүлүкчүзү бистиң үевистиң чечен чогаалының шалкын оруунга ылап-ла "чара челзип" чордулар ийин. Оларның чүгеннериниң суглуктарының даажы ам-даа кыйгы салчып, кыңгырады дагжап чоруур. Бо ийи шүлүкчүнүн кады чурттап чорааны, оларның барык чоок-кожа үелерде чырык өртемчейден чарылганы Өвүр черге улуг сактыышкын болбушаан, оларның чогаалдыкчы үннери төрзэн черин, төрзэн чонун оларга чоргааралче кыйгы салчып, хей-аът кирип арткан.

Монгуш Доржу шүлүкчү боорда, ынак оолдарының чоргааралдыг адазы чораан. Ол чаңгыс эвес катап шүлүктеринге оолдарынче көрнүп чораан:

Доруккалак эзирлер дег,
Ийи оглум өскүжеге,
Долбанналган чаактарын
Изиди ошкап чоруур дээн мен.

Ынакшылы, ава мөзү, ажы-төлү дээш шүлүкчүнүн чогаалдарының "изиди ошкаван" овуру-ла чок. Ол овуру-хевирлер ону дескиндир турар өртемчей-биле тудуш харылзаалыг. Бойдус, ооң чараш-каазы, болбаазын аажы-чаңы, онзагай черлери Монгуш Доржунуң шүлүктериниң одуругларын шимеп чоруур:

Челген аъттар дууглары
Дашка тепкеш, кызаңнажыр.
Честек-катка дүшкен шалың

Данчы уткуй мөңгүнелир – дээн ышкаш одуруглар номчукчуну өөртүр. Бойдус биле ынакшыл шүлүкчүнүн адырылбас темазы:

Башкы хары чагза чагзын,
Бары-чогу меңээ дөмей.
Баштак кыстың аржылың-даа
Маңганалдыр дүжүп турзун.

Чүгле чаңгыс шак ол кыстың
Чүрээндиве шоглавазын.
Чараш кызыл чечээм ында

Сагланнадыр өзүп турар – дээн ышкаш ооң чараш, кызыл чечээ ооң чүгле шүлүктеринде эвес, а хөй санныг лириктиг новеллаларында сагланнады өзүп арткан.

Өртемчейде бүгү-ле чараш чүүлдер Монгуш Доржуга ону дескиндир турар чону-биле харылзажыр арганы берип, чүгле чечен чогаал аайы-биле эвес, амыдыралдың аайы-биле хөй санныг чоок чонунг чораанын сактып чоруур мен. Эрткен чүс чылдың сезен чылдарының эгезинде Тожуга чурттап чорумда, "Шын" солунуң корреспондентизи Монгуш Доржу чедип келген. "Бо Тожу деп черде таныыр кижилег эвес мен, чаңгыс сени-ле билер болгаш дорт-ла сенээ келдим" дидир. Тоора-Хемге, Ийге, Адыр-Кежиге, Салдамга кады чоруп тура, Доржу Баяновичини танывас-ла кижини чогуң кайгал ханмаан мен. Башкылар, даргалар дээш, аныяк спортчуларга чедир безин Монгуш Доржу деп атты эки билер боор

чорду.

Эдеришкен эжи-өөрү, кады чурттаан кижилери шүлүкчүнүн сеткилинге деңге үнелеттирип, эки-бакты деңге ажар чону чораанын ооң үежилери бис сактыр бис. Ол дег бөдүүн кижини ховар.

Эктим ашкан эдим-даа чок,
Бажым ашкан малым-даа чок,
Эжен сүлдө, сээң-биле
Багай чурттаар күзелим чок.
Ындыг күзел ооң ынакшылыңа-даа,
ынак чонунга-даа, ынак черинге-даа чаңгыс аай хамаарылгалыг күзели чораанын ооң үежилери сактыр. Монгуш Доржу кажанда, кандыг-даа үеде мактанып, хөрзэн соктаар эвес:

Чарыш ады мунуп өскөн
Салымымны бактавас мен.
Эттир мунуп көрбөзө-даа,
Эки сөстөр дыңнап чордум.

Монгуш Доржу дириг чорда-ла оон арнынга эвээш эвес кижилер эки сөстөрни чугаалап чораан. Ону чүгле ам чечен чогаалдың "чарыш адын эртер мунуп" чорааннарның санынга кирип турар эвес, ооң үезинде-ле көскү шүлүкчү деп билер турза-даа, ол тоталитарлыг, коммунисттик үеде "чамдык" чылдагааннар-биле ону шаңналмакталче кирибейн турган. Ону ол билбейн чораан боор бе!

Чажырбас мен. Ижип чордум.
Чаңгыс эвес ужуп чордум.
Сергедир чер хаалгалары
Сеткилимде дагжавышаан...

Бедик артче үнүп ора,
Сыылады тайып баткаш,
Белге келгеш, билингензиг,
Шынны дилеп чоргуладым – деп, ол бижээн.

Бир-ле катап Сарыг-Сеп суурга чурттап, кожуунуң культура килдининге ажылдап турумда, республиканың Улустук чогаалдыг бажынының ажылдакчызы Монгуш Доржу Баянович үш хонук сургакчылап чедип келген. Ийи хонганда кижим "чиде" берген. Ам канчаар Кызылда даргаларывысче долгааш, Монгушту ам база үш хүн биске методиктиг дуза кадарын дилеп ап турганым-даа бар. Шүлүкчүнүн чогаалдарында бүгү-ле сагыш-сеткил ажыдыышкыны шынга үндезилеттинген. Ол дег эш-өөр, чонунга шыны, хүндүлээчел, кайгамчык салым-чаяан бүргээн кижини ховар деп, ону сактып келгеш-ле, бодап чоруур мен.

Ам аравыста чок, хөлчок биче сеткилдиг, кайгамчык чечен-мерген салым-чаяанныг Монгуш Доржуну бо-ла сактып кээп, кударанчыг сактыышкыннарга оожургал кылдыр ооң арттырып каан шүлүктерин, новеллаларын номчуп алгаш, сагыш-сеткилим оожуктуруп ал ора, үргүлчү мынчаар боданыр мен: "Чаңгыс катап чаяаттынар чуртталгазының кыска-даа бол, бердинген үезин Монгуш Доржу Баянович онзагай кылдыр чурттап ап, тыва чечен чогаалга балалбас исти арттырган шүлүкчүлериң бирээзи болуп мөңгө артар".

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ,
А.М.Горький аттыг чечен чогаал
институдунуң доозукчузу.

Бичишлерниң хөктүг чугаалары

"АТОМ"

Ачамның эдилеп чорааны тас өшкү кежи саргартыр элей берген аадаңыңа бодумнуң чүү-хөө эдилелдеримни ораап, шарып эдилеп чоруур кижини мен. Оглумнуң оглу Меңгиниң сонуургаачалы аажок чүве. Бир-ле катап оомну чазып олурумда, бо-ла халып келди:

—Ол чүл? Бо чүл? – деп, айтыртынып шаг болду. Адак соонда ол тас алгыже айыткаш: — А бо чүл?—дидир.

—Аадаң-тыр, оглум – дидим. "аадаң" деп мени өттүнгөн ышкаш

болган кижини.

Ынчал "айтырыг-хары" деп ойнап олурувуста, эжик ажыттынган соонда, кеним уруг кирип ор. Меңги авазын көрүп кааш, удур маңнапты.

—Авай! Авай, дуу ол дээрге кырган-ачамның "атому"-дур! – дидир.

"ОЙБАК"

Эжишкилер кудумчуга ужуражып келген. Ол-бо чугаалажып чоруй Эргек-кыс хенертен өөрүшкүлүү аажок карактары чайынналып чугаалаан:

—Эжим, бистиң телеви-

зоровустуң көргүзери "ойбак" апарган деп бил!

—База дешти бергени ол бе? – депкеш, эжиниң карактары шымдай-ла идиктериниң бажында барган.

"ӨШКҮ"

Ийи адашкы – кырган-ачазы биле оглунуң оглу агаарлап кылаштажып чораан. Адашкылар-биле дөмей агаарлап-даа чоруур, мал карактап чоруур-даа кижилер бар болган. Шыкта оъттаан малмаган-даа эмгежок. Кырган-ачазы шээр мал аразындан эң-не семизин эскерип кааш, магадап

чугаалаан:

—Дөө өшкүнүң семис деп чүвезин көрөм, оглум.

—Шагдаа бе, ачай, кайы? – дээш, каттыраңнавышаан, чоогунда кылаштажып чораан улусче көрүп, оозу дилегзинген кижини бооп, шаг болган.

"ХУРАГАН КУЛЧАЗЫ"

Шивит шору өзе берген. Кылбас-тутпазы чок, чүнү-даа улус өттүнүп кылыптар апарган. Бир катап ол кулча чыып эккелген. Бодундан улуг кыс уруг оон

айтырган:

—Инек кулчазы чыып алдың бе?

Ол ыыттаваан. Оон бир оол халып келгеш айтырган:

—Хой кулчазы чыып алдың бе, Шивит?

Бужурганган Шивит ам чеже кижиге харыылаваас боор деп боданмышаан:

—Чок, хураган кулчазы чыып алдым, акый? – дээш каттырган.

Сандю ТЮЛЮШ.
Кызыл-Тайга.

Июнь 24-те— ТР-ниң ХБАБ органнарының 60 чылы

ХАМААТЫ КИЖИНИ БҮРҮТКЭЭРИ — КҮРҮНЕНИҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

Кижичырык чер кырынга чаяттынып келгеш, бирле дугаарында хамааты байдалының актыларының органнарындан төрүттүнгениниң дугайында херечилелди алыр. Ол дээрге, Россияның хамаатызы шын деп херечилеп турар кол документ болур, а өскелери—оон үндезилетинип тургустунар. Кижичырык чуртталгазынга утундурбас аас-кежиктиг хүн—өг-бүлө тутканының дугайында херечилелди база-ла моон алыр. Адаие болганының талазы-биле бижимелди урулгарның херечилелинге шынзыдып бижир. Ооң-биле чергелештир амыдыралга таваржып кээр аар, муңгаранчыг үелерни база-ла маңаа бүрүткээр. Кижини сөөлгү орукче үдээшкини безин бо албан черин оюп эртпейн барбас, ооң өлгениниң дугайында “кара” херечилелди оон албан алыр апар. Кандыг-даа үеде ХБАБ черинден кижил албан бир-ле херечилелди алган турар ужурулуг. Ону албаанда, ол кижичырык санаттынмас. Ынчангаш хамааты байдалының актылар бүрүткелениң органы—кижиниң салым-чолу, амыдыралы-биле кезээде тудуш.

Тыва Республиканың ХБАБ органнарының төөгүзү онзагай. 1945 чылдың февраль 16-да Тыва Автономнуг областың ажилчы чоннарының күүсекчи комитетиниң хуралына №36 “Кызыл хоорайга болгаш район төптеринге ХБАБ ажилын организастаарының дугайында” шийтирнелди хулээп алган. Ол шийтиргеге үндезилеп, чер-черлерге ХБАБ органнары тургустунган. 1945-46 чылдарда төрүттүнгениниң дугайында 78895 бижилгелерни кылып, оон 164 номну тургустунган.

Ол үеде районнарда ХБАБ эргелекчилери чок, чүгүле херек эмгелекчилери ажилдал турган. 1957 чылга

турар. ХБАБ органнарының шыгжамырындан эртем-шинчилел ажилдарына 30 ажыг акт номнарын ажылгаан.

ХБАБ органнарына

Хоойлу езугаар моон мурнунда кылдырган ХБАБ бижиктериниң бирги экзemplяры 2046 чылдың январь 1-ге чедир кадагалаттынган турар ужурулуг. Амгы үеде кылдырган бижиктерни 2105 чылга чедир шыгжаары көрдүнгөн. 2106 чылдан эгелеп, оларны күрүне архивинче дужааган турар. ХБАБ органнарының шыгжамырындан эртем-шинчилел ажилдарына 30 ажыг акт номнарын ажылгаан.

үре-түннелдиг ажилдал чораан хоочуннар ам хундүлүг дыштанылгада олурулар. Оларны бөгүн уттуп болбас: А.С.Тихонова, А.К.Севильба, А.И.Чимит, Л.А.

зыл хоорайның ХБАБ черинге инспекторлаш, 1980 чылдан эгелеп ону эргелекчилей берген. 1990 чылдан 2002 чылга чедир Сайыттар Чөвүлелиниң, ооң соонда ТР-ниң Чазаның ХБАБ килдизиниң эргелекчилеринге ажилдаан. 2003 чылдан бээр ол килдиз эргелекчилер апарган. Наталья Кородаевна 1982 чылда Кызылда күрүнениң башкы институтун, а 1996 чылда Сибириниң күрүне албанының академиязын дооскан. Россияның хоойлу-дүрүм академиязына ХБАБ-тың удуртукчу кадрларының билиг бедидер курстарына 3-4 каттап барып өөрөнгөн. Ол Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну. Россияның юстиция яамы-

өөрөнгөш келген. Оларның өөрөнгөн дээш төлевири ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы төлеп берген. Оон аңгыда, Россияның Юстиция яамызының хоойлу-дүрүм академиязына 2 кижичырык, а РФ-тиң Президентизиниң чанында күрүне албанының академиязына 1 кижичырык мергежил, билиин бедиткен.

Республиканың ХБАБ органнарында ниитизи-биле 25 күрүне ажилдакчылары, 7 инспектор ажилдал турар. Оларның 28-зи профессионал, 4 кижичырык юридиктиг дээди эртемниг, 7 кижичырык ийги дээди эртемни, а 1 кижичырык үшкү дээди эртемни чедип алыры-биле өөрөнгөш турар. Чижээлээрге, Тандыда ХБАБ эргелекчизи Марина Очур-ооловна Монгуш 1991

чылда Кызылда күрүнениң башкы институтун дооскаш, ам бо хүн-нерде ийги дээди эртемниң дипломун холга алыры-биле Москвада Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетиниң юридиктиг факультетин доозуп турар. Инга Николаевна Монгуш ыраккы Мөңгүн-Тайгада ХБАБ эргелекчилеп турар-даа болза, база өөрөдигезин улам-чылап чоруур. Ол Тываның күрүне университетин зоотехник эртемниг дооскан. Амгы үеде Сибириниң күрүне албанының академиязында өөрөнгөш турар. Тываның кадрлар билиин база мергежил бедидер институтунга ХБАБ ажилдакчылары 8 кижичырык компьютер талазы-биле өөрөнгөш дооскаш, Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың холундан тускай шынзылгаларны холга алган.

Сөөлгү 2-3 чылдарда ХБАБ черлериниң материал-техниктиг баазаны экижээн. Килдиз бүрүзү компьютерлер-биле дериттинген. Кызыл хоорайның ХБАБ-та “Находка-Киров”, “Инсофт” системалары

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Хамааты байдалының актыларын бүрүткээр органнарының тургустунганындан бээр 60 чыл оюн таварыштыр хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш

“Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы” хундүлүг атты

Тыва Республиканың ХБАБ эргелекчизи Барыин-Хемчик кожунда килдиз эргелекчизи **Мария Седиповна КҮЖҮГЕТКЕ** тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хундүлел бижин-биле

Өвүр кожунда ХБАБ эргелекчизинде хоочуну **Севил Чанчы-Хөөевна БОРБАКОВАНЫ;**

Тыва Республиканың ХБАБ эргелекчизинде 1-ги категорияның специализи **Дарый Лопсанчаповна СААЯНЫ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы **Ш.ООРЖАК.**

Кызыл хоорай,
2005 чылдың июнь 20.
№183

ХБАБ эргелекчизиниң начальниги Н. К. Монгалбин.

Кол бухгалтер Ч. Ч. Ооржак, бухгалтер-кассир С. Б. Саая.

хандыртынып турарын херечилеп турар.

2004 чылда республикага 16 муң хире хамааты байдалының актыларының бижилгези кылдырган. Оларның 6 муңу Кызылда, 2 муң ажык бижилгелер Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Кызыл кожуннарда тус-тузунда кылдырган.

Тыва Республиканың ХБАБ эргелекчизи амгы үеде ТР-ниң Чазак бажыңының дузалал оран-савазында, а тускайлаттынмаан черде оон архиви кадагалаттынып чыдар. Ынчангаш республикага Бадылажылга Ордунун тудары негетинип кел-

ген. Бо бүгү таарымча чок байдалдарга Тываның ХБАБ ажилдакчылары тура дүшпейн, чыл санында-ла 50 хире мөңгүн, рубин, алдын кудаларны эрттирип турар. Чаа төрүттүнгеннерниң болгаш өг-бүлө тутканның үштүң бири кезээнге бүрүткелди байырланчыг байдалга эрттирип турар. Мындыг янзылыг байырлардамы онзагай байдалга демдегелеп эрттирерге, ниитилелге өг-бүлениң ролю улуг болур дээрзин ХБАБ ажилдакчылары медегер билип чоруурлар. Кижичырык—оларга эн-не үнелиг эртин.

Ынчангаш республиканың ХБАБ органнарының бүгү ажилдакчыларына 60 чыл ою-биле аас-кежикти, кежик-чолду күзеп каалы. Чоруунар-ла чогузунам! Римма ЧАВЫНЧАК.

В. Балчий-оолдуң ырттырган чуруктары.

Тере-Хөл кожунда ХБАБ килдизиниң эргелекчизи А. А. Магбын.

чедир ХБАБ органнары НКВД органнарына хамааржыр турган. Ооң соонда күүсекчи эрге-чагырганың системазынче кирген.

Амгы үеде архив фондунда 2,5 муң ном бар. Ында 877 муң 369 бижилге кадагалаттынган. Ол архиви сонургап көөрге, аталдары алган кижилер Тывага төрүттүнгенин херечилеп турары солун. Чижээлээрге, Россияның Маадыры Сергей Күжүгетович Шойгу, Совет Эвилелиниң Маадыры Чүргүй-оол Намгаевич Хомушку, Вера Байлак, Наталья Ажыкмаа (Рушева), Владимир Чооду олар.

Хоойлу езугаар моон мурнунда кылдырган ХБАБ бижиктериниң бирги экзemplяры 2046 чылдың январь 1-ге чедир кадагалаттынган турар ужурулуг. Амгы үеде кылдырган бижиктерни 2105 чылга чедир шыгжаары көрдүнгөн. 2106 чылдан эгелеп, оларны күрүне архивинче дужааган

Лежнина, А.С.Монгуш, С.Ч.Х.Борбакова, К.С.Чүлдүм, М.Д.Дечин, Л.В.Каабель, Мария Седиповна Күжүгет, Галина Чоодуевна Соян олар 20 ажыг чылдарда кожуннарда ХБАБ органнарын эргелекчилээр, Тыва Республиканың Президентизиниң Хундүлүг бижин алыр аас-кежиктиг болганнар.

Бо хүн-нерде ТР-ниң ХБАБ органнарының эргелекчизи Наталья Кородаевна Монгалбин удуртуп турар. Ол 1978 чылдан эгелеп, Кы-

зының “Чүткүлдүг чоруктун 2-ги чергези” медаль-биле чоокта чаа шаңнаткан, хөй-хөй хундүлүг бижиктерниң эдилекчизи.

ХБАБ ажилдакчылары арга-дуржулгазын чоогунда девискээрлер-биле солчуп, ажылының уг-шин чаартып турар. Чижээлээрге, 2004 чылда Хакас Республиканың, Красноярск крайның ХБАБ ажилдакчылары-биле ужурашкан. Бий-Хем кожунунуң ХБАБ эргелекчизи В.Б.Ензак Москва хоорайның ХБАБ органнарына, 6 кижичырык Новосибирскиге билиин бедиткеш келген.

Амгы үеде Тываның ХБАБ органнарында колдуунда аныктар ажилдал турар. Олар билиг-мергежил чыл келген тудум бедидип, чогаадыкчы езу-биле ажылының угланышкынын өскерттип чоруурлар. Сибириниң күрүне албанының

Ч. Т. Очур-оол—эргелекчизиниң оралакчызы, Д. Х. Ондар—килдиз начальниги.

академиязына 2002 чылда—8, 2003 чылда—6, 2004 чылда—6 ажилдакчы билин бедидер курстарга

коштунган. Бо дээрге, ХБАБ ажилдакчылары амгы үениң чаа автоматчыткан дериг-херекселдери-биле

*Бодалдар *Сүмелер

ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫНДАН КОНЧУГ ХАМААРЖЫР

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузуңуң туруп турар географтыг туружу, чонунуң амыдырал байдалы Тываның өске черлеринге бодаарга, онзагай ылгалдыг.

Суму кожуун төвүндөн 126 км, найысылал Кызылдан 405 км ыракта, колдуунда Даг-Алтай болгаш Хакасия-биле кызыгаарлашкыш бедик тайгалар аразында чыдар болгаш оруу берге, онгулчиңгил, хөй арт-сыннарлыг, Бай-Тайгадан баткан хөй дамырак хемнерни кежилдир чыдып турар болгаш чаъс-чайык болганда, аргыжылга бергедеп, үстү бээр черде мал ажил-агыйлыг чон чурттап чоруур.

Чурттакчы чонунуң хөй кезии мал-маган азырап, тудуп чоруур болгаш амыдыралы чүгээр. Экономиктиг реформаның кончуг берге чылдарында Тыва Республиканың Чазаа, Президент Ш.Д. Ооржак кара-хөлчүлерге утундурбас өөрүшүнү көргүзүп, сумже бедик вольтулу электри энергиязын кириген. Суму чагыргазына ажилдап тургаш, Улуг Дарганың чону дээш ада салышкынын көрдүм. Ам ажыглалга кириери-биле тудуп эгелзэн ийи көвүрүгнү тудуунуң акшаландырышкын айтырып шийтпирлээринге, сумуга чаа автобус бээринге, черле Кара-Хөл айтырып шийтпирлээринге Чазаавыс Даргазы Ш.Д. Ооржактын дузалаарына чонунуң мурнундан өөрүшкүн илеретпес аргам чок.

Чазактын талазындан деткимчени ап турар болганывыста, ону эки ажил-херээвис, быжыг сагылга-чурумуус-биле бадыткап, боттарывысты бодувус хандырттынар ажилды өреге бүрүзүңге чорудары негеттинип келген. Ам-

гы үеде байдал эки талаже угланмайн турары хомуданчыг.

Сөөлгү ийи чылда Кара-Хөлдүң төөгүзүңге турбаан соок, улуг харлыг кыштар болуп, чурттакчы чонунуң мал-маганы хөйү-биле хораан. Бо чылын октябрь айдан эгелеп сооп келгеш, апрель айның 4-те метр ажыг хар чаган. Ол хире хар чааптарга, коргунчуг-ла болду. Мал-маган өдөктөн неделя хире үнмейн турган. Көдээге байдал оон-даа нарын турган. Орайтадыр-даа болза, чонга ачыдузаны чедирген. Эрткен чылгы Чазактын чурттакчы чонга халас чедирген дузасын суму чагыргазы кончуг-ла чөптүг эвес үлээни билдинген.

Черле ынчаш сөөлгү үеде бистиң чонувустуң ажил-херээ-даа, амыдыралы-даа арай баксырап, хей-аьды кудулаан. Арагаже сундугар аныктарның көвүдөп кел чыдары дүвүренчиг. Арага садар «адрестер» көвүдзэн, ону хораандаа чүве чок, херекке-даа алыр кижичок апарды. Мен черле башкы кижичок аныктардан: «Бо канчап бардыңар?» — деп, айтыра бээр-дир мен. Чаңгыс хары: «Үе чарыыр чер чок, телевизорну чеже кайгаар» дээр-дир. Спорт-массалыг оюннарны чон ортузунда чорутпайн турар, чүгле байырлалдар үезинде эрттирер боор-дур.

Нийтизи-биле сумуда хайгаарал массалыг чонче угланмаан. Оон түннелинде, корум-чурум үрээшкени көвүдүп турар. Кышкы үеде ижер суг айтырып

шуут бергедзэн. Үрелген кудук ол-ла хевээр турар, ону чон-даа негевес, чагырга черинден айтырарындан бужурганыр. Сумунуң социал айтырымы, ону углап-баштаары чагырга даргазындан кончуг хамааржыр болгай.

Чагырга даргазын шын шилип алыры — чондан хамааржыр апарган. Ам удавас суму чагыргазының даргазының соңгулдалары болур, ол эрге-дужаалче дөрт кандидаттарның ады кирип турар. Мээң бодап турарым-биле алырга, ол кижилерниң аразында суму чагыргазының даргазына ажилдап болур чаңгыс-ла кижичок бар. Удуртур ажилдарга ажилдап чораан, сумунуң социал-экономиктиг байдалын эки билер, оон чаартылгазына төлөптүг үлүг-хуузу кирип чораан Александр Дүмөн-оолович Иргитти сүмелеп тур мен.

А.Д. Иргит чон дээш доктаамал сагыш-салып чораан, боду сумуга башкылар чурттаар орансаваны каш удаа туттурган, чурттакчы чонунуң хөмүр-даш хандырылганы харылап турду. Оон удуртулгазы-биле огу сумунуң чурттакчы чонун аш-чөм-биле хандырап садыгны ажитты. Чоокта чаа хөмүр-даш сөөртүр ийи улуг «КамАЗ»-ты база эккелди.

Сөөлгү чылдарда хөй-ле соңгулдаларга киржи келдивис, чөптүг эвес чаңчыл бооп бар чыдар чүүл бар, «Кым хөйну кудар, үлээр болдур эрте бээр» чараш эвес бо чүүлге, алыспазынарны күзедим, чонум.

Иван ДОРЖУ.

Кара-Хөл суур.

Кым-даа, чүц-даа уттундурбаан

Дайынчы алдарга мөгейиг

Чодураалар ак чыт кылдыр чечектели берген турар кончуг кааң, аяс хүнде бистиң Чөөн-Хемчик кожуунуң Хайыракан ортумак школазына эки турачы дайынчыларга тураскааткан тураскаалдың ажыдышкыны болуп эрткен.

Гитлержи каржы-дошкун демиселге Хайыракан сумуздан Ооржак Вера Чүлдүм уруу, оон акызы Ооржак Даңзы-Белек Чүлдүм огу, Бичен-оол Тимофей Күззэчи огу, Сүгдер-оол Монгуш Араптаң огу киришкен. Ам бо хүнде аравыста чок 3 эки турачыларның адын сиилбип бижзэн тураскаалдың мурнунга чечектерни салган.

Байырлалга чалаткан аалчылар хөй болган. Оларның бирээзи — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, энерелдиг хоочун кырган-ававыс — Вера Чүлдүмовна Байлак. «Дайынчы алдарга мөгейиг» деп байырлыг шугум-чыскаал ажыттынганын Хайыракан сумузуңуң чагырга даргазы

А.Э. Ооржак чарлаан соонда, Вера Чүлдүмовна дайын шөлүңге канчаар тулчуп, аңаа кандыг-кандыг кадыг-бергелер таваржып турганын база дайын сөөлүңде чылдарда колхоз, совхоз тургустунуушкунунуң үелерин болгаш Тиилелгениң 60 чыл оюнда Москвага болган улуг парадка киржи чораанының дугайында солун чүүлдерни чонга болгаш өөреникчилерге чугаалап берген. Бөгүңде бистиң аравыста 80 хар чедир чурттап чоруур маадыр кырган-ава Вера Чүлдүмовнага школаның б-гы класының тергини эки өөреникчизи Алдынмаа Сат боодал чечектерни сунган.

Боттарының амы-тынын харамнанмайн, аас-кежиктиг тайбың

чуртталга дээш тулчуп чораан өгбелеривиске тураскааткан ырышүлүктөрнү школаның пионерлери болгаш кожуунда уругларның чогадылга бажынының өөреникчилери бараалгаткан. Келген аалчылар чылыг сөстөрнү чугаалап, Вера Чүлдүмовнага суй белектерин тыпсып турган.

Школавыстың баарында шөлде чараш тураскаалды тудуп, тургузуп берген тудугуларывыс С.К. Монгушка, Ч.Д. Ондарга, оон огу В.Ч. Ондарга, Э.Д. Ондарга, Х.-К.В. Сатка, С.О. Монгушка өөрүп четтиргенивисти илередип тура, бо кайгамчык тураскаалды карак огу дег камнап, өгбелеривистиң эрес-маадырлыг чоруун утпайн сактып чоруурувусту аазап тур бис. Ол төөгүңүң тураскаалды болуп кезээде артар ужурулуг. Дайынчы алдарга, эрес-маадырлыг чорууңарга мөгейип артывыс, дайынчылар!

Чодураа ОНДАР,
Долаана ОЧУР-ООЛ,
7 «б» класстың өөреникчилери.

Тураскаал чанынга байырлал

Тиилелгениң 60 чылында Солчур школазының даштынга болган байырлыг митинг «Кым-даа, чүц-даа уттундурбаан» деп кыйгының адаа-биле эрткен.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Солчур суурдан Борис Дүктүг-оолович Конгар, Биче-оол Дагбаевич Монгуш, Даваа Шиникович Монгуш олар киришкеш келген. Школаның чанында оларга тураскааткан тураскаалдың чанынга өөреникчилер, башкылар, чалаткан аалчылар хөйү-биле чыылган. Школаның Надя Рушева аттыг пионер организациязының аяншинчи кири кеттинген өөреникчилериниң чиңгир кызыл галстуктары, пилотка бөрттери

байырлалды улам каастап турган. Улуг пионер вожатың башкы митингини ажыдары билек, Тиилелгениң 60 чылынга тураскааткан республика чергелиг конкурска шаңналдыг черни ээлзэн школаның танцы бөлүгү кончуг чараш танцы-самың бараалгаткан. Байырлыг митингиге кожуун чагыргазының оралакчы даргазы А.Д. Донгак, суму даргазы А.Ө. Монгуш, школа директору Г.С. Монгуш, Хандагайты школазындан С.Э. Сат, В.Д. Лопсан-Серен, эки

турачыларның ажы-төлү, төрелдери болгаш өскелер-даа байыр чедирип чүве чугаалаан.

Ол онзагай чараш, чылыг, чырык хүнде Солчур школазының Надя Рушева аттыг пионер организациязынга 4-кү класстың өөреникчилерин хүлээп алган. База бир онзагай чүүл, дайын үезинде тылга кириштирген улуг үлүг-хуузу дээш Тиилелгениң 60 чылы юбилей медалын чагырга даргазы А.Ө. Монгуш суурнуң улуг назылыларының бирээзи Кызыл-оол Монгушка тывыскан. Ол хүн улуг өгбевис 90 харлап турган.

Андрей КОНГАР.

Бойдузувус

ЭКИ АҢЧЫ — ХЫДЫКЧЫ ЭВЕС

Кайы-даа шагда чоннуң угааны таңды дег бедик, далай дег терең чораан. Кижичок төрелгетениң сайзыралының эге чадазында бистиң өгбелеривис колдуунда бойдустан хамаарылгалыг турган. Дириг амытаннарның амыдыралының овор-хевири болгаш аажы-чаңы бойдус-биле сырый харылзаалыг. Ол харылзаа салгалдан салгалче тускай демдек, тоолчургу чугаалар хевиринге дамчып келген.

Ынчангаш ол-ла бүгү билиш-киннерни болгаш чаңгыгыш-кынарны кижилер амыдыралынга делгеренгейи-биле ажыглап эгелзэн. Талыгыр ол үелерден эгелеп кижилер бир эвес үнүштерниң дазылдарын, үрзиннерин, моллюскаларны, кушчуургаларын чогуур үезинде эвес чыып, дириг амытаннарны сарыыл чокка аңнап, одагның оттуг кеззэн долгандыр турар арга-арыгларже, шынаа-шаттарже өөскүп кыва бээр кылдыр ажыглап чораан болза, оларның амыдырал-чуртталгазынга эргежок чугула чүүлдер узуткатынып болурун хандыр медресеп билген.

Ынчалдыр ханы билиш-кинниң ачызында кижилер долгандыр турар бойдушту, оон тусту кезектерин камгалаар хемчеглерни ап келген. Оон бээр-ле ыдыктыг черлер, дириг амытаннар, ыяштар, даштар, дамырак суглар, аңнар болгаш дунчулуг чер, куштар турлаа дээр ышкыш билишкенин чайгаарла тыттып турар болу берген.

Кижилерниң ол чагаай сеткили улам сайзырап, бойдушту камгалаарының дугайында хоюлу-дүрүмнерни үндүрүп, оларны сагырынга чаңчыга берген. Хандээрин, Хемчиктиң, Шеминиң, Кара-Хөлдүң болгаш Хиндиктиг-Хөлдүң күрүнениң камгалалдыг черлерин каш чылдар бурунгаар тургусканының-даа чылдагааны ында.

Эки аңчы кижичок черлик амытаннарның хыдыкчызы эвес, а оларның дугайында эки билер, оларның камгалалы база баш санының өзүлдези дээш кезээде сагыш салып чоруур кижичок болур.

Аңнаашкын херээ — күрүнениң аңнаар фондузунуң үндезини. Бистиң чуртувуста куштарның 150 хире хевирлери бар. Бо кайгамчык дириг амытаннарны чөптүг ажыглаар болгаш камгалаары чугула. Ажыл-агыйга үнелиг продукцияны, өлүк-кешти, эьтти тывары бистиң аңчыларывыска хамааржып турар. Аңчы кижичок бүрүзү бойдушту, оон дириг амытаннарны үнелеп база хумалап билер ужурулуг. Оон-биле кады камгалалдыг черлерге биотехниктиг хемчеглерни ап чорударын хандырап. Ол дээрже: камгалалдыг черлерниң катчимизин, мөөгүзүн чыып болбас, оон ыяжын, сигинен кеспес, девискээрге кайы хамаанчок дааш-шимзэн үндүрбес, ында

КАМНААЛЫҢАР

Сөөлгү чылдарда республиканың девискээри аажок-ле өрттенген. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл девискээрлеринге, буруул Хемчиктиң арга-арыныга элзэн өрттер болган. Хайыраан дыка хөй чыжырганалар чүү-даа чок хуокталып калган. Олар колдуунда кижилерниң буруузу-биле болуп турарын тускай специалистер илереткен. Ол өрттерден та чеже арга-ыяш, кат-чимис, үнелиг эм оьттар хуокталып, чонга, күрүнеге когарал чедирип турар.

Мен бичии турумда, бардам, тенең бир кижичок Ак деп черге хөй өөр чыланнарның уезын өрттедикпен. Хөй чыланнар алгыржып-кышкыржып, ол өртке өрттенип өлгүлзэн. Чамдыктары өскээр дескен. Оон ол чыланнарның баштыңчызы-ла боор, бир улуг чылан өрт өөскүткен кижиниң хой кадарып чораан уруун сывыртал тургаш, өлүр шапкан дээр чүве. Ойлуң чок үлүгедиг кылырга, оран-таңды эзелери база килеңээр. Бак үлүгедиг кылырга, оон

куштар уяларын, дириг амытаннар үңгүрлерин, ижзэннерин, кымыскаак өглерин болгаш хөй балык-байлаң чыгып, турумчаан черлерни, турлагларны үрел, доюлдуруп болбазы дээни ол. Азы бойдушту камгалаарының тодаргай хемчеглери-дир. Бир эвес чугула херек апарза, чоннуң дорт деткимчези-биле черлик амытаннарны азырап, карап-таары-биле мал чемин, кылымал уяларны, өске-даа чүүлдерни кылып берип болурун хоюлуда айыткан.

Аңнар, куштар болгаш үнүштер — бүгү улустуң байлаа болгай. Ону бистиң чуртувустуң хамааты бүрүзү хандыр медресеп билер, үнүштерге, бойдууска, аңмеңге хора чедирер чоруктарга удур демисежир ужурулуг. Ийи-чаңгыс маңгысталчак амыдыралдыг, төлеп чок төтчеглекчи кижилерниң чөпшээрел чокка аңнап, балык тудуп турары — хоюлуга дүүшпес. Чурттакчы чоннуң дилзэн, негелдезин узугаар күрүне камгалалынга үнүш болгаш дириг амытаннар-биле байлак черлерни шилип алганы таварылга эвес. Ол черлерде балыктарның, суг амытаннарның, соястаарларның, куштарның, суг чемиштиглерниң янзы-бүрү хевирлери бар. Оларның чамдыктары Кызыл дептерде кири бижиттинген. Чижээлээрже, ирбиш, маны, улар, кызыл бөрү, те-чуңманың хевирлери болгаш оон-даа өске.

Ылаңгыя Урунуң камгалалдыг чери те-чуңма, улар, кызыл бөрү талазы-биле курлавырлыг, балык-байлаңы-биле байлак. Мөңгүн-Тайга кожуунда камгалалдыг Хиндиктиг-Хөлдүң девискээринде те-чуңма, улардан аңгыда аргар-чокшар болгаш ирбиш элбек.

Кара-Хөлдүң камгалалдыг черинге Кара-Хөлдөн аңгыда Даштыг-Хөл база хамааржып турар. Бо хөлдөрдө бел, шокар, мыйыт, кадырга болгаш мезил дээр ышкыш кол балыктар шушту бар. Ында элик-хүлбүс, те-чуңма, черлик иви, хаваннар бар.

Сүт-Хөлдүң камгалалдыг хөлдүңде моол кадыргызы, пелядь деп балыктар өзүп көвүдзэн. Шеминиң камгалалдыг чери дуогулуг черлик аңнар болгаш куштар-биле байлак. Ында баргузин киштери болгаш буурбулан өзүп турар.

Арагачы ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну.

орну кижээ кээр. Каш чыл мурнунда Курттуг-Дашка болган өрттен дыка хөй чыланнар Хемчикти эштип кежиң, дескенин чон көргөн.

Суг-Аксы суурнуң чоогунда хараганнарга суг өрттер бо-ла болур. Ол сырый хараганнар аразында курт-кымыскаак өглерни, куш уялары дээш, чүү чок, кандыг амытаннар ында чурттабайн турар дээр. Көшпеске болган өртке бир малчын боду шал-бул өртке алыскан, оон элзэн шээр малы өрттенген. Чамдыкта боттарывыс кичзэнгей чогувустан өрт айылың тургузуп аар-дыр бис.

Черле ынчаш төрзэн бойдузувусту, национал өнчү-хөренгивисти камгалаар бот-медерелди чон ортузунга канчаар чорутса экил деп айтырыгже кичзэнгейи угулаар үе келген. Төрзэн бойдузунга тоомча чок, хайыралыг эвес болур дээрже-ле, эң багай шынар дээрзин билзе чогуур.

Бораш ОНДАР.

Ыры-биле илереткен

Июнь 18-те Кызыл хоорайда Улусчу чогаадылга бажыңыга "Тайып ухар, даянып турар" (тыва үлегер чугаа) деп онзагай аттыг концерт болган. Аңаа "Амыр-Санаа" ансамблдин удуртукчузу Александр Саржат-оол көрүкчүлөргө бир-ле дугаар бодунуң номерлерин бараалгаткан.

Ол мооң мурнунда концерттерге киришпейн-даа чораан болза, ооң чогаатканы мөгелерниң онзагай байдалын көрүкчүлөрниң мурнунга тургузуптар "Мөгелер" деп ырын билдингир аныяк ыраажылар Игорь Көшкендей, Андрей Монгуш күүседип турганын көрүкчүлөр каш-даа дыңнаан.

Ол хүн залды көрүкчүлөр чык долдур олурупкан. Сценага бир дугаар үнүп турар-даа болза, ады хөйгө билдингир чораан бот-тывынгыр ыраажы, композитор Александр Саржат-оол көрүкчүлөрниң манаашкынын чүс хуу бүзүрөткөн. Ол чаа, солун чүүлдерни көрүкчүлөргө хөйүнү бараал-

гаткан.

Эдуард Мижиттин сөзүңгө "Күлтегинниң ырын" "Тыва" деп фольклор ансамбли тергини онза күүсеткен. Национал хөгжүм херекселдери аялгаларны ойнап эгелей бээр-ле, көрүкчүлөрниң карактарына эрте-бурунгу ховулар, ында хорумнар, даш-көжээлөр көстүп, эзирниң алгызы дыңналып эгелээн ышкаш болган. Ук бөлүктүн удуртукчузу Евгений Сарыгларның чугаазы-биле алырга, ол ук ырын бирги күүселдези болган. Ол хүн көрүкчүлөр гитарага кайгамчык ойнаар

Бот-тывынгыр ыраажы, композитор Александр Саржат-оол.

Александр Чавынчактың күүселдезин көөр аргалыг болган. Оон ыңай аныяк хөгжүмчүлөр Начын Чөреве, Найыс Дүлүш база анаа эвес талантылыын көргүскөн. Начын "Аян" ансамблдин солизи, кайгамчык хөмөйи-биле көрүкчүлөрни хей-аът кириген. Барабанга ойнаар Найыс Дүлүштүн бактаап турары "Интернат" ансамбли ол хүн чаа чогаадыкчы ажыдышкыннарны кылган.

Ол хүннүн маадыры Александр Саржат-оол бодунуң сеткил-хөңнүн ыры-биле илереткен. Бот-тывынгыр артистиң ажык, чымчак сеткилдин көрүкчүлөр үнелеп, хөй үргүлчүлөдиг адыш часкаашкыннары-биле шаңнап турган. Сөөлүндө көрүкчүлөрниң дилээ-биле ол ийи ырыны немең күүсеткен.

Виктория ХОВАЛЫГ.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Концерт үезинде.

Номчукчунуң ийи чагаазы

ОРАЛДАЖЫШКЫНГА УДУР МЕН

Кадыкшылым байдалы-биле сөөлгү чылдарда биживейн турган дээрден башка, солуннарның ында-хаая-даа бол, бижикчизи чордум.

Депутаттарның тыва парлаганы узуткаар дээш оралдажып турарына сагыш-сеткилимниң ханызындан дүвүрөп, удурланып тур мен. Саглы суур кыдыг-кызыгаар, ырак чер болгай, телевизордан тыва каналды көрбөйн турар, радио бисте ажылдавайн турар. Бистин

"Челээш" уруглар сады 100 хуу чагыдылгалыг коллектив. Солуннарда үнүп турар чоннун санал-оналын, чагыг-сүмезин, амыдыралдың ак-кара хөлөгелиг талаларын номчуп, эки чүүлдерни шиңгээдиң ап, чуртта, республикада чүү болуп турарын билип ап турар бис.

ЧОН-БИЛЕ ХАРЫЛЗААЛЫГ АЖЫЛДААРЫ КҮЗЕНЧИГ

Үениң аайы-биле хоойлулар өскерлип турар чүве болганда, кайы адыр талазы-биле хоойлу-дүрүм өскерлир-дир, аңаа хамаарылгалыг албан черлери, организациялар кожуун төвү, суму чагыргазы-биле демнежиң алгаш, көдээ черде чурттап, ажылдап чоруур чон ортузунга тайылбыр ажылын чорудары күзенчиг.

Чижээ, амгы үеде паспорттарын үе-шаанда солутпаан, кылдыртпаан дээш, дыка хөй улус торгаалга онаажып турар. Мен бодум безин паспорт солудары 20-21 хар аразында деп бодап чордум, ыңдыг эвес 20 харны харлапкан соонда, 1 ай иштинде кылдырткан турар чүве болду. Көдээ сумуларның чагырга черинге ол дугайында чонга билдингир кылдыр тода бижээш, азып каан турган болза, ыңча хөй кижиге торгаалга онаашпас турган.

Көдээ суурларда чурттакчы чоннун хөй кезини ажыл чок, хөй

ажы-төлдүг-даа бол, олар 1500 рубль торгаал төлээриниң орнунга, паспорт кылдырганы дээш 100 рубльди канчал-даа тып алырын кызыдар турган. Бистин Саглы суурда 14 харлыг уругларның хөй кезини паспорт кылдырарының дугайында бо хоойлуну билбезинден база торгаалга онаажып турар.

База бир чижек, шеригден келген оглум шериг биледин демдегледир дээш кожуунуң шериг комиссариадыңга чеде бээр-ле, сээң демдегледир хүнүн элек чүве-дир, шөлээң төне бээр-

Чон-биле сырый харылзаалыг солуннарывысты дүжүрүп алгаш, чүнү чедип алыр силер? Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының кичээнгейин чоннун үнүн дыңнаарыңче кыйгырып, солун-сеткүүлдерниң бюджеттен казып каапкан акшазының айттырынын дарый эде өөренип көөрүн дилеп тур мен.

Полина ООРЖАК.

Өвүр кожуун.

Амыдыралдан КАЯА-ДАА МАНАЖЫП-ЛА ТУРАР

Сөөлгү үеде эскерип чорурумга, хурал-суглаа болурунун дугайында эрте чарлап каанда-ла, улус шагында чыылбас боор-дур. Бодум хуумда айыткан шакка элээн каш минута четпээнде-ле чеде бээр чыылдыг мен. Кажан чеде бээр-ге, чүгле ийи-чаңгыс-ла кижиге келген турар. Хурал шагы чеде бергенде, келген улус "ама-даа улус чыылбаан ышкажыл" дээш дедир кылаштажып чоруй баар. Ынчал аай-дедир манап, уурук-сууруктап чон чыгып кээр-ге, хуралга кээр ужурулг даргалар база келбестей бээр. Манаашкын соонда, каш-ла кижиге артып каар. Ынчал турда, демги хурал эрттирер даргалар чедип кээр, а залда улус эвээш болганындан база-ла манап эгелээр. 2-3 шак эртер. Ам канчаар езу барымдаалап, каш кижиге хуралды эрттирер кириптер.

Хурал дээр-ге, кандыг-бир чуула амыдыралчы айттырыг шиит-пирлеп, чон-биле сүмележиң, чедер-четпестерни чугаалажырының бир хевирин болгай. Кышкы үеде ыңдыг сөөртүнчек хуралдарны 4-5 шактан эгелеп манааш,

7-8 шак чедер үелер туруп кээр. Караңгыда кырган кижилерге чанары кончуг берге анаар: караңгы, орук тайгыр... Ындыг үелерде хуралдарны хүндүскүнүн 2 шак үезинде эрттирер турарын чедип алып деп хууда саналдыг мен.

Оон аңгыда, сөөлгү үеде мугур хар харлаанын демдеглезер азы чаш уруг төрүттүнген дой эрттирери чаңчыл апарган. Ындыг улуска аалчы кылдыр чалаткаш, эрте-ле чеде бээр мен. База каттап манаашкын эгелээр. Байыр-лалды эрттирер турар улус шагдала столунуң кырында яңзы-бүрү аш-чөмин делгеп каан болур. Баштай келгеннер улус манап, чалгаарал кылаштажып турар, а столда делгеттинген чем сооп, кургап эгелээр.

Хурал-даа, куда-дой, байыр-лалдар-даа эрттирерде, шакка чагыртып өөрөңзе эки боор деп саналдыг мен. Бот-боттарывысты хүндүлөжиң, айыткан шагында озалдавайн чыгып турар болзувусса, үени-даа камнап алырдыр бис ийин.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуун.

ФОНДУНУҢ САЛБЫРЫНДАН АЛЫР

Эмнелге-профилактика албан черлериниң болгаш организацияларның удуртукчуларының кичээнгейинге!

Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республика талазы-биле регион салбыры – күрүне албан чери РФ-тин Кадык камгалал яамызының болгаш РФ-тин Социал камгаладылга фондузунуң 2004 чылдың январь 29-та № 18/29 Чарлыы-биле бадылааны кижиниң күш-ажыл кылыр аргашинээн чидиргениниң дугайында хуудустар-биле хандырылганын, ооң учедунуң болгаш кадагалалының чурумунуң дугайында саавырының негелделеринге дүүштүр дараазында чүүлдү дыңнадып тур:

Күш-ажыл кылыр арга-шинээн чидиргениниң дугайында долдуртунган эрги хевирниң (ак-көк өңүг) хуудустарның 2005 чылдың ийиги чартындан эгелеп, төлеверге 2005 чылдың июль 1-ге чедир берген деп хуусаа-биле хүлээп алыр.

2005 чылдың июль 1-ден эгелеп, күш-ажыл кылыр арга-шинээн чидиргениниң дугайында чаа хевирниң (ногаан өңүг) хуудустарын берип эгелээр.

Ынчангаш эмнелге-профилактика албан черлериниң удуртукчулары фондунуң салбырынга кээп, чардынган керээлер езугаар чаа хевирниң хуудустарын баш бурунгаар ап алыры чугула.

Доозукчулар байырлалы

Мугур-Аксый ортумак школазының 1975 чылда доозукчуларын 2005 чылдың июнь 25-те школа доосканының 30 чылын демдеглезер байырлалче чаладывыс.

Дадывыры 500 рубль.

Оксана Куштарановна ОНДАРНЫҢ адынга Кызылдың медицина училищезин доосканының дугайында 1993 чылдың февраль 26-да тывысканы № 350662 дипломун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак ачавыс Орлан Владимирович ДАРБЫЙ айыыл-халапка таварышкаш, аныяк назынындан, ынак эжинден база оолдары бистен, чырык өртемчейден эрте чарлып чоруткан.

Ынак ачавысты сөөлгү оруунче үдежиң, аар-берге үеде бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежиң, материалдыг база моральдыг дузаны көргүскен Чыраа-Бажы суурнун чонунга, төрөлдеривиске, эш-өөрүвүске, чаңгысклассчыларывыска, кудаларывыска база ачавыстың эш-өөрүңге, чаңгысклассчыларыңга черге чедир мөгөйип, четтиргенивисти илередип тур бис.

Өөнүң ишти Аясмаа, оолдары Чиңгис, Эргил, Айдың.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нистилел-политиястиг кыдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеттүр кыдис — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9637. Чагыг 67.

АГАР САНЬЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Орталык Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.